

ԱՐՈՒՍԱՅԼ ՀԱՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

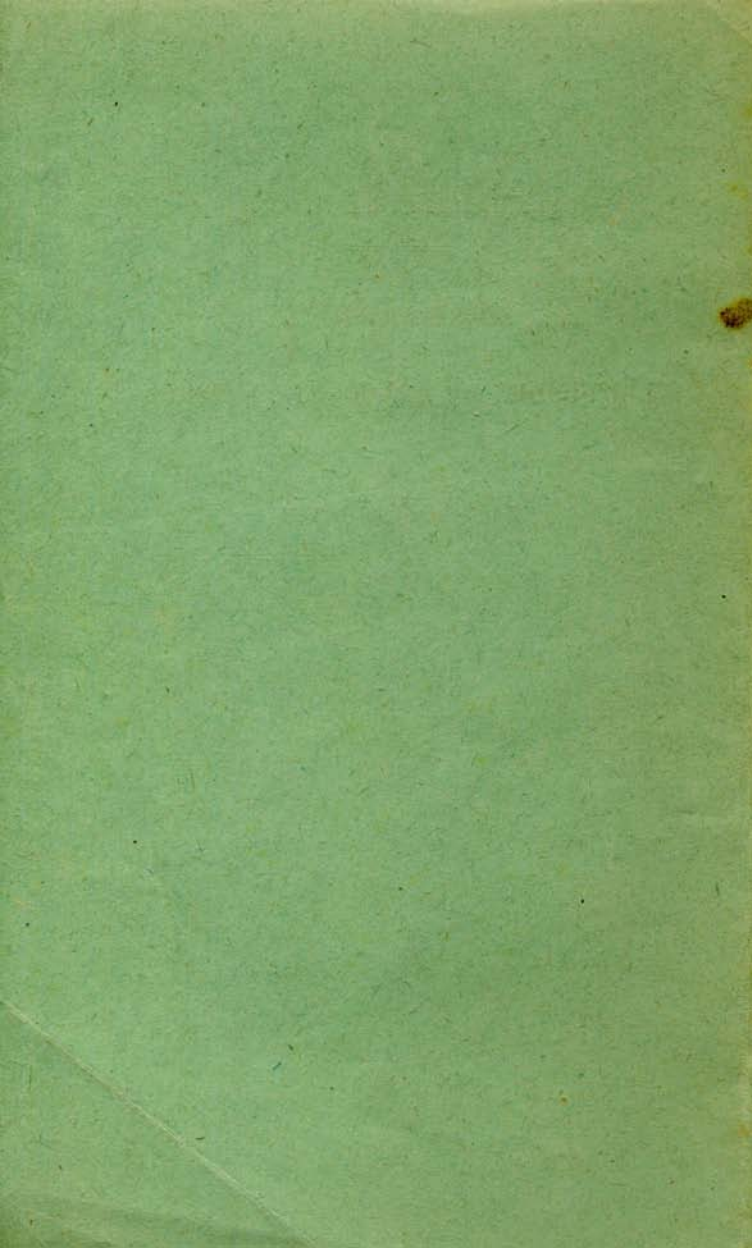
ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ԵՒ ՎԱՆՈՐԷԻՅ ԵԳԻՊՏՈՍԻ

الشيخ ابي صلح الارمني

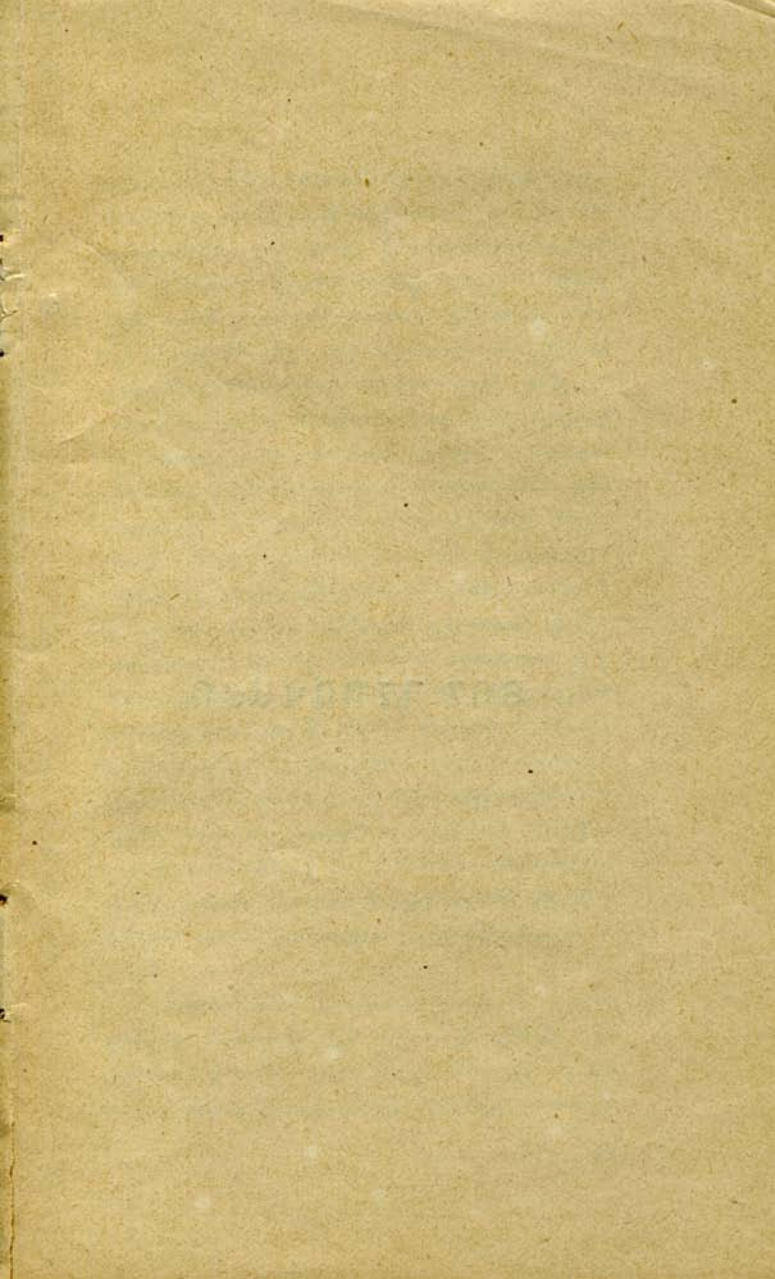
ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ի ՍՈՒՐՔ ՂԱԶԱՐ

1933

ԱՐՈՒՍԱՆԼ ՆԱՅ

ԱՐՈՒՍԱՅԼ ՀԱՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

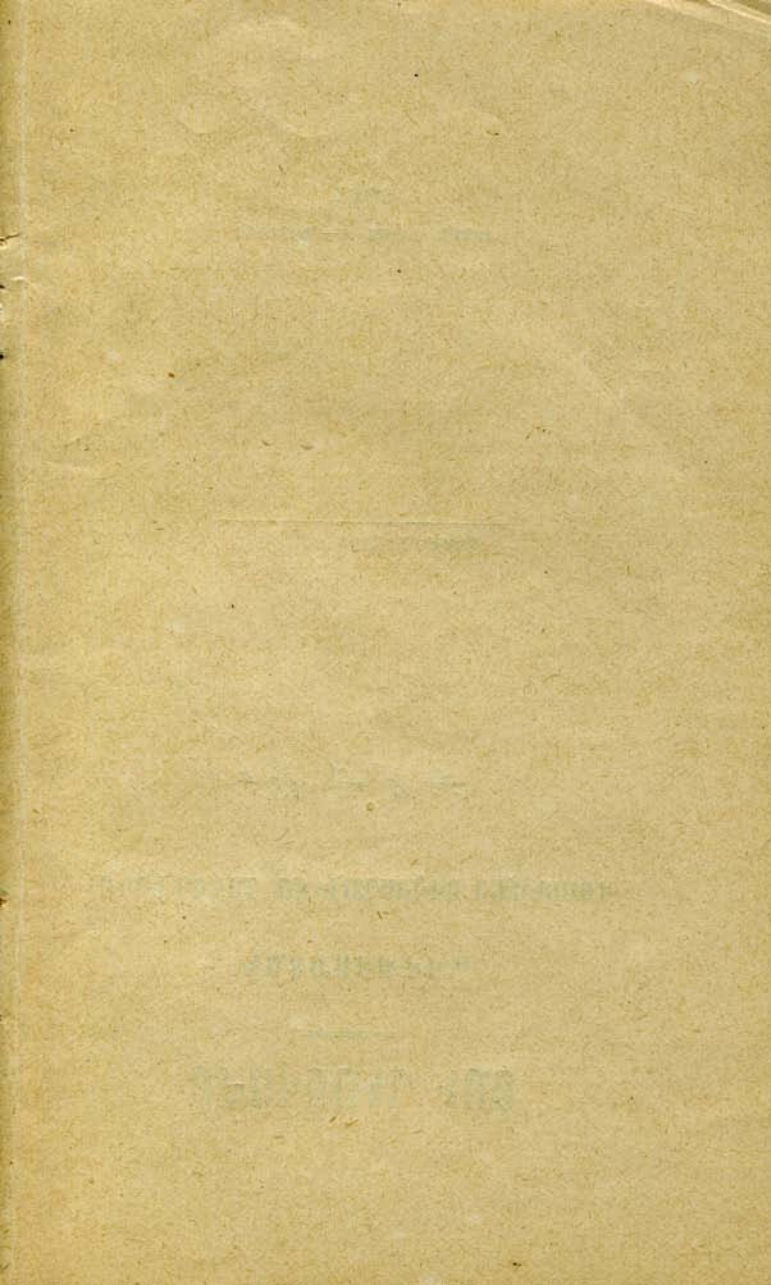
ԵԿԵՂԵՅԵԱՅ ԵՒ ՎԱՆՈՐԷԻՅ ԵԳԻՊՏՈՍԻ

الشيخ ابي صلح الارمني

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԱ — Ի ՍՈՒՐԲ ԴԱՋԱՐ

1933

Ա.

Փէ դարուն կիսէն վերջ՝ Սաքս-կոթայ
դուքսն՝ իր ազգակից և կրօնակից (լութե-
րական) եթովպագէտ Յհ. Միքայէլ վան-
սլէք (Wansleb կամ Vansleb, ծնեալ
յէրֆուրդ, 1635 + 1679), երիտասարդը
խաւրեց յԱփրիկէ, Ղփտեաց և եթովպաց-
ւոց կրօնից վրայ տեղեկութիւն և արե-
ւելեան հին ձեռագիրներ ստանալու. զոր
և ըրաւ սա, բայց չկըրցաւ գոհացընել
զդուքսը: Ինքն ալ տժգոհ՝ գնաց ի Հոովմ,
կաթողիկեայ դաւանանքն ընդունեցաւ, և
մտաւ ի կրօն Դոմինիկեանց. յետոյ գնաց
ի Պարիս, ուր ԺԳ Լուդովիկոսի բանասէր
պաշտօնեայն Գոլպերտ՝ նորէն ղրկեց զնա
յԵգիպտոս, արեւելեան ձեռագիրներ ժողո-
վելու. որ և յաջողեցաւ 330էն աւելի արա-
բերէն, թուրքարէն և պարսկերէն գրքեր
հաւաքել և բերել: Ասոնց թուէն էր և ա-
րաբերէն պատմութիւն մի Արու Սալիհ Հայ
անուանելոյն: Ձեռագիրն բաւական հին է,
1338ին գրուած. հեղինակն յայտնապէս
հնագոյն, ԺԳ դարուն սկիզբները վախճա-

նած: Գրքին առաջին 20 թուղթերն կորած ըլլալով՝ անոր բուն վերնագիրն կամ անունն այլ չկայ. բայց ետեւի գրուածներէն՝ (որ բովանդակեն 113 թուղթ), յայտնուի՝ որ պատմութեան նիւթն է՝ մեր վերը նշանակածը: — Արարագէտ և արեւելաբարբիւր բանասէրը, ինչպէս Գատրումէր այս դարու, և մանաւանդ Բենոդոյ (Renaudot) ԺԸ դարու սկիզբում, շատ բան քաղեցին այս պատմչէս, արեւելեան՝ և յատկապէս Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյ կամ պատրիարքաց վրայօք: Ասոնց թարգմանած կտորներէն մենք այլ ատենօք օգտուելով՝ ազգային տեղեկութիւններ տուած էինք (ի Ներս. Շնորհալի և Պարսազայ խր. երես 162-70): Արուսահլ՝ ասոնցմէ աւելի Հայոց վրայօք գրած կարծուի ի բանասիրաց. որովհետեւ հիմայ Հայոց վրայ պատմելով կու սկսի գիրքն, ուսկից հետեւցնեն՝ թէ կորսուած առաջին մասն այլ առաւելապէս մերայոց վրայօք էր:

Երկու դարէ աւելի շատ օտարաց այլ մեզ այլ ցանկալի՝ բայց գրեթէ անմատչելի եղած այս պատմագիրքս, (թէ արաբերէն լեզուով և թէ դժուարընթերց գրչութեամբ ըլլալուն), վերջապէս այս տարուանս սկըբում՝ Փռանկաց ուսմանց պաշտօնէի շնորհիւ առ Անգլիացի գիտնականս, ի լոյս

ընծայեցաւ, թէ բնագիր լեզուան և թէ անգլիարէն թարգմանութեամբ, Էսկոտս անուամբ (B. T. Evetts M. A.) գիտնականի համալսարանին Օքսֆորտի, ուր և տպագրեալ է, ճոխ ծանօթութեամբք, որ գրեթէ հեղինակին գրածէն աւելի են. և զորս շատ մասամբ տուած է գիտնագոյն մի, Բլտոյէր Սլփրետ (Butler), հեղինակ հետաքննելի գրքի մի՝ Եգիպտական հին եկեղեցեաց վրայօք, (The ancient Coptic Churches of Egypt). ձեռնտու եղած է մասամբ և բազմահմուտ հայագէտ, և քանի մի տարիէ ի վեր ծանօթ մեր ազգային բանասիրաց և ասոնց օրագրաց մէջ՝ Կոնիքիէր (F. Fr. Conybeare), որ և զուարթառատ ազնուութեամբ ընծայեց մեզ օրինակ մի Աբուսահլի թանկ և հետաքրքրական գրոց. որոյ համար կարելոր պարտք համարիմք հրապարակել հոս մեր շնորհակալութիւնը:

Գալով առ հեղինակն, զոր ըստ մեր մատենագրաց և ազգային սովորութեան՝ Արուստահյ անուանեմք (փոխանակ Սալիհ ըսելու), ռժ և որոյ որդի և երբ յԵգիպտոս եկած ըլլալն՝ չի յիշուիր. որովհետեւ, ըստ վերոյգրեւոցս, գրքին սկիզբն պակաս ըլլալով՝ իր վրայօք ըսածն այլ (եթէ ըսած էր) պակսի. բայց իր պատմու-

Թեան մէջ շատ հեղ զինքն և իր ժամանա-
 կակիցները յիշելէն՝ յայտնուի, որ 1170էն
 մինչեւ 1208 տարին ներկայ է եղեր ոմանց
 իր պատմած դիպաց և անձանց։ Բայց
 աւելի ստոյգ ըսելով, ոչ միայն իր գրածին
 սկիզբն պակսած է, այլ կերպով մի և բո-
 լոր գրուածն այլայլեալ, բայց ոչ խան-
 գարեալ։ Վասն զի, ձեռագրին ընդօրինա-
 կողն՝ այսպէս կ'աւարտէ. «Հոս վերջանայ
 » պատմութեանս հեղինակին գործն, զոր՝
 » անկարելի էր իրեն ամբողջացնել, եր-
 » կրիս երեսաց ընդարձակութեանն համար՝
 » ընդ արեւելս և ընդ արեւմուտս. սակայն
 » այնչափ նիւթ հաւաքած է՝ որչափ ոչ
 » ոք իրմէ զատ, և մեծ խնամքով ըրած է
 » գործը. միանգամայն և համառօտ է ի բա-
 » ցատրութեան, վասն զի աւելորդ համա-
 » ըած է ճոխաբանել ի պատմութեան։ Իսկ
 » խեղճ, թշուառ և տկար գերիս՝ ընդօրի-
 » նակողս, ինչ որ գտայ՝ զայն օրինակեցի,
 » առանց աւելցնելու կամ պակսեցնելու,
 » (բայց վերջը կ'ըսէ թէ համառօտեր է),
 » առաջնորդութեամբ Շէյխ Ար-Բայիս ալ-
 » Աքրամ Ապուլֆարահի, որդւոյ Շէյխ
 » Ռափայելի, որդւոյ Ապուլ Ֆարապի քա-
 » հանայի Սանդուք ալ-իլմ (Գիտութեանց
 » սնտուկ) անուանելոյ, որ Մսրայ Աշ-շամ
 » դղելի եկեղեցւոյ քահանայից աւագերէցն

» էր:.... Ընդօրինակութիւն գրոցս աւար-
 » տեցաւ չորեքշաբթի օր, Բառնա ամսոյ
 » երկուրին, անբիծ Մարտիրոսաց 1054
 » թուականին, որ է 738», (հիճրէդի, և
 1338 թուին Քրիստոսի): — Այս վկա-
 յութեամբ այլ հաստատուի որ գիրքը պա-
 հողքն, ընդօրինակողն և հեղինակն այլ
 քրիստոնեայ էին, գուցէ և ամենքն այլ
 քահանայ. Արուսահլ եւս Շէյխ կոչուի: Յե-
 տոյ խոստովանի ընդօրինակողն՝ որ կա-
 րեւոր բան մի դուրս չէ թողած ի հեղի-
 նակէն:

Արուսահլի պատմածներն շատ ճիշդ և
 ստոյգ են, նա և ժամանակագրական և տե-
 դագրական մասամբք, միայն թէ շատ տեղ
 ոճով կարգ մի չունի գիրքն. ետեւ առաջ
 գրէ պատմելիքը. վանքի կամ եկեղեցւոյ
 մի վրայ գրելէն՝ կ'անցնի Եգիպտոսի եկա-
 մտից կամ Նեղոս գետոյն ստորագրութեան,
 կամ նշանաւոր անձի մի վարուց. շատ հեղ
 այլ կրկնէ առաջուան ըսածը, կամ մէկ
 մասն առաջ պատմէ, միւսը շատ ետեւ: Այլ
 ինչ և է, շատ հետաքննական և հարուստ
 գիտելիք ունի՝ Ղփտեաց ճգնաւորաց, վա-
 նորէից, եկեղեցեաց, պատրիարքաց, նա
 և մասամբ Նուրիոյ և Եթովպիոյ վրայ,
 ուր և թուի անձամբ գնացած և տեսած.
 աւելի առաջ այլ անցնելով՝ Ափրիկէի հիւ-

սիսային կողմանց և Արարիոյ, և ինչուան ի Հնդկաստան կ'ականարկէ: Երբեմն եւս քաղաքական դիպուածոց վրայօք, որոց ներկայ եղած է, ինչպէս Սալահէտտինի Եգիպտոսի տիրելուն և աւրածնեւուն. երկայն գրուած մ'այլ Մարկոս Ալ-Քանպար անուամբ զփտի քահանայի և կրօնաւորի վրայ, որ իրրեւ քաղկեդոնական՝ հաճոյ չէ իրեն, և այլանդակ մոլորութիւններ այլ ընծայէ անոր:

Արուստհլ հնագոյն տեղեկութիւններն առած է իրմէ առաջ գրողներէն, որոց մէջ ամենէն անուանի և գտնելը փափագելին է՝ Աբուլ-Հասան Շաքուշթի անուամբ մէկն (*Ash-Shabushiti*, شابسشي), ժ դարու վերջ կամ ի սկիզբն ժԱ ին մեռած. որ գրեր է Վանդրեից անուամբ գիրք մի (Քիրապ ալ-Տիարաբ): Շատ բան այլ առած է Թ. դարու հեղինակ Սեւերոս եպիսկոպոսի գրած Աղեքսանդրիոյ կամ Յակոբկաց պատրիարքաց պատմութենէն, ուսկից նոր հեղինակը այլ շատ օգտուած են, բայց ամբողջ գործն դեռ չէ թարգմանուած յեւրոպական լեզուս: Ուրիշ աղբիւր մ'այլ է Եւտիքիոս անուանեալ՝ բայց բնիկ անուամբ Սայիտիպն էլ-Պատրիկ պատրիարքն Մելքիդաց, յամի 940: Այսոր գրածն թարգմանուած է լատինարէն և տպագրուած յՕքս-

Ֆրերտ, յամի 1654-6: Դարձեալ նոյնպէս եկեղեցական պատմիչ մի՝ Մահպուտպ, Յաւորիկ եպիսկոպոս Մըմբեճացի:

Արուստակ ի պատմութեան՝ Մարտիրոսաց կոչուած թուականը գործածէ, որ կը սկսի Դիոկլետիանոսի հալածանաց հրովարտակէն, ի 29 օգոստոսի 284 փրկչական տարւոյ. երբեմն այլ հիճրէղի թուականը յիշէ: Հմուտ է մահամէտական օրինաց և պատմութեանց, և ոչ շատ խորշող. երկար գրելով և իբր բուն նպատակ՝ Ղփտեաց եկեղեցիքն և վանորայքը՝ աւելի յարեալ կ'երեւի այս ազգի, իբր համակրօն, և անոնց մէջ ծնած և սնած. թէ և հաւանօրէն՝ քանի մի դարէ ի վեր յեզրիպտոս գաղթած Հայոց սերունդ է. թուի թէ և մեր նոր գաղթականաց նման՝ բնիկ հայրենի լեզուին անգէտ կամ ոչ շատգէտ, արարերէն զրեր է, իբրեւ գիտնական լեզուաւ, որոյ հմտութիւնն անտարակոյս է, նա և շատ պատմիչներ յիշելէն: Բաց ի սկզբան բաւական երկար Հայոց վրայօք գրածէն, այլ և այլ տեղ այլ յիշէ զնոյն Հայ պաշտօնեայս և վզրուկս, և ուր որ Հայոց եկեղեցի և վանք կայ (զորս մենք այլ թարգմանօրէն պիտի յիշեմք). բայց ամենեւին իր հայազգի ըլլալը կամ ազգասիրութիւն՝ չի ցուցնել. և ընդհանրա-

պէս ոչ միայն անկողմնասէր, այլ և ցուրտ կ'երեւի, թէ և հաւատարիմ ի պատմութեան:

Այս մեր յառաջարանս մասամբ առած եմք թարգմանչին եօթ կամ ութ թուղթ յառաջարանութենէն, (որուն հաւատարմութեանը կամ արարագիտութեան չափին չեմք կրնար երաշխաւոր ըլլալ). մասամբ ամբողջ Արուսահլի գրոց թարգմանութիւնը կարդալով. ուսկից և պիտի քաղեմք այն կտորները միայն՝ որ վերաբերին Հայոց, և թարգմանութեան ներքեւ կ'աւելցնեմք երբեմն թարգմանչին և իր օգնականաց տուած ծանօթութիւնները, երբեմն մեր կողմանէ ինչ որ հարկաւոր համարեմք: Յիշեմք և զայս, որ թարգմանիչն խնամով երեք չորս ցանկ շինած և դրած է ի վերջ թարգմանութեանն, յատուկ անուանց տեղեաց և անձանց, և ընդհանուր անուանց, որ փափագելի էր մեզ աւելի ճոխ ըլլալ. պսոնցմէ զատ և առաջին ցանկ մ'այլ ըրած՝ և համրած է՝ եզրպտական եկեղեցեաց, թուով 707, և վանորէից՝ 181. բայց ասոնց վրայ կրնար քանի մ'այլ աւելցնել¹: Յիշեմք դարձեալ, որ յետ պատ-

1. Նուբիոյ մէջ այլ 400 եկեղեցիք կային, կ'ըսէ Արուսահլ. ԺԶ. դարու ճամբորդ մի՝ տեսողի վկայութեամբ դրած է, թէ 150 եկեղեցի կային դեռ վայելուէք բայց աւերակք:

մագրութեան Արուսահլի՝ կայ Յաւելուած՝
 թարգմանուած Աւ - Մաքրիզի պատմչին
 (+1441) գրած Եգիպտոսի քրիստոնէից
 եկեղեցեաց, 72 տեղեաց, և 86 վանորէից
 համառօտ ստորագրութիւն՝:

Յետ զասոնք յիշելու՝ չեմք կրնար չյիշել խոր զգացմամբ՝ մեր նախնեաց յիշած և յանուանէ նշանակած, եօթանասունէն աւելի Հայոց վանքերը յԵրուսաղէմ և ի մերձաւոր տեղիս, զատ յեգիպտականաց, Լուսաւորչի օրերէն մինչեւ ի վերջ Զ դարու՝ շինուած, բնակուած, նորոգուած և աւրուած: Միթէ զուտ ազգային հեղինակ մ'այլ՝ Արուսահլի և Շարուշթի նման չէ՞ր գրած Հափաւորապէս (և աւելի քան զԱնաստաս վարդապետ մեր յ'Է դարու²) ասոնց պատմութիւնը. կամ պիտի ըլլայ մէկ մի՝ որ հետաքննէ անոնց անհետացեալ տեղուանքը, և յերեւան հանէ անակնկալ և ոչ իսպառ անյուսալի նշխարքը, արձանագրերն, և այլ ի՞նչ գիտեմ:

1. Միանգամայն թարգմանութիւն դրոց Արուսահլի ծանօթութեամբք, Յաւելուածով, ցանկերով և յառաջաբանութեամբ 400էն քիչ մ'այլ աւելի երես է, քառածալ թերթերով, արաբերէն քնագիրն այլ 142 երես:

2. Բազմավէպ, Հատ. Խ, էջ 23:

Բ.

Յառաջարանի մէջ յիշուեցաւ այս պատմութեան ձեռագրին սկզբան պակասութիւնը. հիմակուան եղածին առաջին երեսն այլ քիչ մի մաշած և դժուար կարդալի է. ասկէց թուի սխալ թուական կամ քանի մի բառ պակաս, որով շփոթի ըսածն. որ է այսպէս:

« Սկսինք օգնութեամբ և առաջնորդութեամբ Աստուծոյ: Մեր ժամանակիս, այսինքն ի սկզբան 564 տարւոյ (հիճր. որ է հոկտ. 1168—1169 սեպտ. թուին «Քրիստոսի), եղաւ վերաշինութիւն Ս. Յակովբ կոչուած եկեղեցւոյն (Հայոց), որ Եզրիպտոսի Այգեատան կոչուած վիճակին մէջն է, բլրոց մօտ »:

Բնագիրն՝ Ալ-Պասադին البساتين յօգնակի զրէ՛ ուրիշ տեղ Ալ-Պուսդան ըսածը, որ է այգի, պարտէզ, պահէզ, և Գահիրէ մայրաքաղաքէն քանի մի մղոն միայն հեռու է՝ յարեւելեան հարաւային կողմն: Տեղն ստոյգ, ըսած թուականն կամ վերաշինու-

Թիւնն սխալ. վասն զի ի յիշեալ Թուականին՝ վանքն ոչ թէ շինուեցաւ՝ այլ աւրուեցաւ կամ ամայացաւ, ինչպէս քիչ մի վերջը պիտի ըսէ ինքն պատմիչն. ապա Թուի թէ այս տեղ աւրուիլը յիշելով մէկ բառիւ՝ առաջին շինութիւնն այլ ուզեր էր յիշել, և երկու դիպուածն յիրար խառնուեր է:

« Այս եղաւ... Էմիրին ատեն, որ կա-
» ռավարէր զԵգիպտոս, շնորհիւ սուլտա-
» նին, և բարեկամ էր ամէն քրիստոնէից,
» թէ մեծամեծաց թէ ռամկաց »:

Անուն Էմիրին պակսի ի ձեռագրին, բայց յետոյ յիշածէն յայտնուի, որ Մուհամմադի խալիֆէի՝ հայազգի վզրուկն էր, Պատր ալ-Ճամալի կոչուած, և շատ անգամ Էմիր ալ-Ճիւշի՝ امير الجيوش, այսինքն՝ զօրապետ. յիշուի նա և ուրիշ պատուոյ անուամբք: Սա իբր դար մի յառաջ քան զվերոյիշեալ Թուականն, այսինքն ԺԱ դարու վերջին քառորդին, Հայոց նոր գաղթական բերելով՝ բազմացուց յԵգիպտոս զհամազգիս՝ իբրեւ 30,000 տուն. գոնէ 10,000, ինչպէս գրէ Ն. Շնորհաւոյ հմուտ կենսագիրն. ասոնց յատուկ եպիսկոպոս այլ ձեռնադրեց մեծ կաթողիկոսն Գրիգոր վկայասէր, անձամբ գալով յԵ-

գիպտոս, ինչպէս պիտի վկայէ և մեր պատմիչն: Պատրի ինչ ցեղէ ըլլալն յայտնի չէ. միայն կ'ըսուի՝ թէ Ասորոց երկրէն եկած էր կամ բերուած իբր գերի:

« ինքն (էմիրն) ամսական տասն դէնար
 » (ոսկի դահեկան) կ'առնուր վարձ երկրի
 » (վանացն Հայոց), որ իր կալուածն էր:
 » Ձեռք զարկաւ և յառաջ տարաւ զվե-
 » րաշինութիւն Ս. Յակովբայ սրբաբանին
 » (արաբ. اسكينا ասքինա, ի յոյն ἄσκηνη
 » բառէ). բարձր գմբեթով՝ որ շատ հեռուէն
 » կ'երեւէր, կամարօք և կամարակապօք.
 » և աւարտեց բոլորը, նորէն հաստատե-
 » լով մեծամեծ դռները. ասոնք ատեն մի
 » վերցուեցան, բայց ինքն նորէն նորոգեց.
 » դարձեալ վերուցին այդ դռները, ինքն
 » այլ դարձեալ հաստատեց »: Հաւանօ-
 ըէն՝ քրիստոնէից և մանաւանդ Հայոց՝ այն
 ատենի և տեղոյ յառաջադիմութեան նա-
 խանձոտք և հակառակողը կ'ընէին զայս:

Այս դիպուածոց մանրամասնութենէն
 աւելի՝ փափագելի էր մեզ գիտնալ, թէ
 ե՞րբ առաջին անգամ շինուեր կամ հիմ-
 նուեր էր՝ այդ Երուսաղեմի զուգորդ Հա-
 յոց եգիպտական Ս. Յակովբն. որովհետեւ
 պատմիչն՝ վերաշինութիւն կամ նորոգու-
 թիւն կոչէ Էմիրին ըրածը. որոյ գործակից

եղած է և Գրիգոր մեծ վկայասէրն. ինչ-
 պէս վկայէ և պատմիչն Վարդան, թէ երբ
 եկաւ «ի Մսր, և մեծարեցաւ յոյժ ի սու-
 » տանէն, և շինեաց վանս Հայոց, և ձեռ-
 » նադրեաց զեղբօրորդի իւր Գրիգորէս՝
 » եպիսկոպոս ». սա ըստ այլոց և ստու-
 գիւ՝ քեռորդի իւր էր: Վկայասիրի առա-
 ջին անգամ յեգիպտոս գալուն թուականն
 հասարակօրէն համարուի 1076. թէ և ըստ
 Վարդանայ թերեւս աւելի կանուխ. զի
 հազիւ տարի մի նստած յաթոն (1065-6)
 » զնաց, կ'ըսէ, ի Կ. պոլիս, ի թարգ-
 » մանութիւն. և առեալ զգրեանն՝ կամե-
 » ցաւ զնալ յերուսաղէմ. և նաւին առեալ
 » զնա (վարելով հողմոյն) տանի ի Մսր»:
 Վանաց շինութեանն անտարակոյս ձեռն-
 տու եղած է Պատր, որոյ արդէն յամի
 1074 վզրուկ ըլլալն յիշուի: Սա բաց այդ
 մեծ Ս. Յակովբ եկեղեցիէն,

« Աւարտեց զնորոգութիւն (ուրիշ մօ-
 » տիկ) եկեղեցւոյ մի, բայց օծել չտուաւ,
 » և ոչ պաշտօն կատարել հօն: Երբ վախ-
 » ճանեցաւ ինքն՝ թաղուեցաւ այս եկե-
 » ղեցւոյ մէջ: Հիմայ այս վանացս չորս
 » կողմն են պարտէզք, բանջարանոցք և
 » արտորայք ցորենոյ. զքօսանքի տեղեաց
 » ամենէն նշանաւորներէն մէկն է: — Երբոր
 » Ղուզք (ցեղակիցք թուրքաց) և Քուրդք

» տիրեցին Եգիպտոսի երկրին հիճր. 564
 » (1168—9 Փրկչին), ամենուն ծանօթ
 » տազնապը եկան այն ատեն յԵգիպտոս
 » բնակող Հայոց վրայ, իրենց պատրիարքն
 » և կրօնաւորք՝ մեր յիշեալ վանքէն վորն,
 » տուեցան, դռներն պատեցան գոցուե-
 » ցան, և ոչ ոք համարձակէր մօտենալու
 » ամայացեալ եկեղեցիներուն »:

Եգիպտոսի տիրողն էր հռչակաւոր Սա-
 լահէտտինն՝ Հալպայ և Դամասկոսի Կու-
 րէտտին սուլտանին հրամանաւ. և զի ազ-
 գաւ Քուրդ էր նա, Արուսահլ անոր զօր-
 քերն այլ Քուրդ կոչէ, որոց զինակից էին
 և Ղուզք կամ Ղօզք: Իսկ Թուականն՝ որ
 ստոյգ է և նոյն իր պատմութեան սկզբան
 յիշածին հետ, յայտնէ մեր վերը ըսած
 շփոթութիւնը՝ եկեղեցւոյ շինութեանն և
 ամայութեան:

Այս ատենի Հայոց եպիսկոպոսին՝ զոր
 նա պատրիարք կոչէ, յայտնի չէ անունն.
 անկէ առաջ մեզ ծանօթ եպիսկոպոսն է
 Անանիա, 30 տարի մ'առաջ վախճանած:

« Այգեաստանն ի կալուած տրուեցաւ
 » Ֆաքի ալ—Պահա Ալի անուն դամասկաց-
 » ւոյ (զիտնական անձ մի). սա Հայոց
 » համար շնորհեց Յովհ. Մկրտչի եկեղե-
 » ցին, որ շինուած էր ամբիժ Տիրամօր

» եկեղեցւոյն վրայ, ի Հարա - Զաւիւա
 » (Թաղի). հօն բնակեցաւ պատրիարքն՝
 » նոյն տարին» (1168-9):

Յիշեալ Թաղն՝ որ հիմայ Զուվայիւա
 կ'ըսուի, կոչուած է յանուն Բարբարոս
 (Պէրպէր) ցեղի կամ գնդի, որ շինեւր էր
 զայն, Գահիրէ մայրաքաղաքի շինութեան
 ատեն, իբր յամի 969. ինչուան հիմայ
 կայ այն տեղ յայտնի հնութեան նշաննե-
 րով եկեղեցի մի յանուն Ս. Կուսին (Ալ-
 Ատհրա), և հաւանօրէն նոյն պատմչին
 յիշածն է: Իսկ վրայէ վրայ շինուած եկե-
 ղեցիք շատ յիշուին և կան յԵգիպտոս:

Որչափ այլ Հայք Եգիպտոսի տէրու-
 թեան փոփոխութեան ատեն վնասուեցան
 և քշուեցան, բոլորովին այլ անգործ և
 ապշած չեն կեցած. Գուստատայ (Հին
 Գահիրէի) մէջ Տիրամօր նուիրեալ եկեղեցի
 մի կար, շատ յաճախեալ ի բարեպաշտից.
 այդ քաղաքական շփոթից ատեն՝ եգիպ-
 տական զօրաց մէկ բաժինն՝ Ճիւլիւշիէ կո-
 չուած՝ որ Խափշիկ էր ազգաւ և հակառակ
 միւս (Ռայհանիէ) բաժնին, կողոպտեց այս
 եկեղեցին, և ինչուան ճամբաներու վրայ
 այլ աւազակութիւն և մարդասպանութիւն
 կ'ընէր, ինչպէս պատմէ Աբուսահլ, և ա-
 ւելցնէ.

« Երբ Ղուզք և Քուրդք տիրեցին Եգիպ-

» տոսի (1169ին), գունդ մի քրիստոնեայ
 » Հայոց՝ վրայ հասան այս Սեւերուն, և
 » շատերը սպաննելով՝ մնացեալները վռն-
 » տեցին. և անոնց բնակած թաղն որ մօտ
 » էր Ալ-Համրայ (թաղի) անբնակ մնալով՝
 » Հատալպա Ղուզի մականուանեալ Գա-
 » հիրէի վալին գնեց, և մշակութեան եր-
 » կիր դարձուց տեղը», և այլն:

Յատուկ Հայոց զօրագունդ մ'ըլլալն ի
 բանակի իսլիֆայիցն Եգիպտոսի, յիշեն
 ուրիշ պատմիչք այլ, նա և իրենց բնա-
 կութեան թաղը, Հիւսէյինիէ կոչուած:

Գ.

« ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՆ. — Այս պատ-
 » րիարքս նախ եպիսկոպոս էր Իթֆիհի (որ
 » հիմայ Աթֆիհ, اطفح կոչուի, և փոքր քա-
 » ղաք մ'է ի հարաւակողմն Գահիրէի, իբր
 » 2800 բնակչօք). յետոյ Ալ-Հաֆիզի խա-
 » լիֆայութեան ատեն՝ (1130-49) մտա-
 » ծեց պատրիարքը ըլլալ, կաշառք տալով:
 » Դաշինք ղրաւ ամիրապետին հետ, անոր
 » պատմական գիտութիւններ հաղորդելու:
 » և սա՝ հաճելով՝ թոյլ տուաւ անոր՝ որ

» շաբաթն երկու անգամ՝ երկուշաբթի և
 » հինգշաբթի, գայ ի պալատ, էմիրներու
 » և պաշտօնէից հետ, նա և տօնական
 » օրեր, զինքը բարեւելու, և նոր գտած
 » տեղեկութիւնները տալու: Այս կերպով
 » երբ պատրիարքն այցելութեան գար ի
 » Զմրխտեայ պալատն, կու հաղորդէր ինչ
 » որ գտեր էր ի կենսագրութիւնս, ի պատ-
 » մութիւնս պատերազմաց, ի ժամանա-
 » կագրութիւնս և ի տարէգիրս առաջին
 » տիրապետաց. և այս կերպով զրուցա-
 » կից կ'ըլլար Ալ-Հաֆիզի հետ, ինչուան
 » ասոր մահը, որ հանդիպեցաւ երկրորդ
 » ճումահա ամսոյն 544 տարւոյ » (հիճր.
 որ է Փրկչին 1149):

Յիշեալ Զմրխտեայ պալատն (Գասր
 ալ-գիւմրիւտ, قصر الغمر) ֆաթիմեան խալի-
 ֆայից արքունական մեծ ապարանից մասն
 էր, յարեւելեան կողմ Գահիրէի, քաղ-
 քին Զմրուխտ կոչուած դըրան անուամբ:
 Յիշելի է այս տեղ՝ որ նոյն տարիները
 (1135-7) խալիֆային վզըռւկն էր Պահ-
 լաւունին Վահրամ, որ յետոյ պիտի յի-
 շուի:

« Վերոյիշեալ վանքէն դուրս՝ բայց ոչ
 » հեռի, բրտարանէն (հողէ ամաններու
 » զործարան) գատ փոքր եկեղեցի մի կար,

» Ալ—ամիր պի—Ահքամի'լլահ խալիֆային
 » ատեն շինուած (որ է նախորդ Հաֆըզի),
 » ի պէտս Մելքիտաց, փոխանակ Հարա
 » Զաւիլայի մէջ եղած եկեղեցւոյն, որ և
 » աւրուած էր անոր ատեն, և Հաֆըզի
 » ատեն ի մզկիթ փոխուեցաւ... Կամարնե-
 » րու վրայ շինուած էր եկեղեցին. ներքեւն
 » այլ մեռելոց համար գերեզմանատուն մի
 » կար: Երբ Դօզը և Քուրդը Հայոց վրայ
 » հարուած բերին, պատրիարքնին թողուց
 » զԵփպտոս և ելաւ գնաց յԵրուսաղէմ.
 » հետը տանելով 75 Սուրբ Գիրք, որոց մէջ
 » կար և օրինակ մի չորից Աւետարանաց
 » պէսպէս գոյներով և ոսկւով՝ պայծառա-
 » զարդ պատկերօք հրաշագործութեանց
 » Քրիստոսի, որ փառաւորեալ ըլլայ »:

Բանասիրաց ցանկալի և անակնկալ
 մարմաջ մ'է այս ձեռագրացս յիշատակն,
 ոչ այնքան թուովն՝ որքան անոնց ընտիր
 և պատուական ըլլալովն, մանաւանդ այն
 ընտրեւագոյն Աւետարանն, որ թուի թէ և
 հնագոյն էր: Այսպէս կարծելով և թարգ-
 մանիչ գրոցս, համարի թէ յոյն կամ ասորի
 ճարտարաց գործ ըլլան զարդերն. վասն
 զի, կ'ըսէ, ժՊ դարէն առաջ Հայոց մէջ
 այսպիսի մանրանկար չկար: Սակայն ժԲ
 դարու վերջերն այլ ի Հայոց ոսկեզարդ և
 գունագոյն նկարեալ Աւետարանք գտուին

հիմայ. (օրինակ մի ըլլայ Սիսուանի երես
84 պատկերն, Ս. Ներսիսի Լամբրունեց-
ւոյ Աւետարանին): Թարգմանիչն յիշէ Էջ-
միածնի 989 թուին (Քրիստոսի) զրուածը,
որոյ պատկերը յիրաւի հնագոյն ասորի
նկարը են. յիշէ նա և մեր Ս. Ղազա-
րու վանաց աւետարան մի՝ բիւզանդական
մանրանկարօք՝ ի վերջ Ժ դարու. ստուգիւ
չունիմք մենք այդպիսի մի որոշ թուակա-
նաւ, բայց հատ մի՝ ոչ շատ մանր և ոչ
այլ խոշոր արուեստով՝ բայց նշանաւոր
պատկերօք և քիչ ոսկւով, որ ըստ ոմանց
ԺԱ. դարու գործ է, և ըստ այլոց՝ հնա-
գոյն: Մնայ մեր Երուսաղեմի հռչակաւոր
Ս. Յակոբայ միաբանից՝ քննել թէ արդեօք
դեռ գտուի՞ իրենց զբառան կամ գանձա-
տան մէջ՝ Աբուսահլի յիշած Աւետարանն,
որոյ ինքն ականատես եղած և հաւնած
գուշակուի. և մեզ հաւանական թուի թէ
Գր. Վկայասէր բերած էր զայն. վասն զի
յիշուած է ի պատմչաց մերոց հետը ձե-
ռագիրներ բերելն և թողուլն յԵզիպտոս:

» Պատրիարքին ճամբորդութիւնն սկսաւ
» շաբաթ օր Հատուր ամսոյ 15ին (նո-
» յեմբ). Մարտիրոսաց 888 թուին (1172
» Քրիստոսի), որ համեմատի հիճր. 568
» տարւոյ Ռապի էվվէլ ամսոյ 23ին: Կ'ը-

» սուի, թէ Երուսաղեմէն դուրս վանք
 » մի շինեց, եկեղեցի մ'այլ յանուն Ս.
 » Սարգսի, سرکيس, որ է նոյն Ապու Սիրճա
 » سرجه կոչուածն. և այս եկեղեցւոյս փո-
 » խաղընց բոլոր սեղանոյ սպասքն և ոսկի
 » զահեկանքն, կ'ըսուի այլ թէ 20 միան-
 » ձունք կային այս վանաց մէջ » :

Կարծեմ այն Ս. Սարգիս եկեղեցին հի-
 մայ անյայտ է, և յիշուած չէ մեր Երու-
 սաղեմի Ս. տեղեաց ստորագրողներէն :

« Պատրիարքն իրեն փոխանորդ քա-
 » հանայ մի թողուց ի Գահիրէ, անոր
 » որդւոյն հետ, որ ժամասացութիւն և պա-
 » տարագ կատարեն ըստ պատշաճ ժամա-
 » նակի, Յովհ. Մկրտիչի եկեղեցւոյն մէջ,
 » որ ի Հարա Զաւիլա՝ անարատ Տիրամօր
 » մատրան (եկեղեցւոյ) վրայ շինուած է,
 » ինչպէս առաջ ըսինք. այս եկեղեցւոյ մէջ
 » ժողովէին ընկերութիւն մի Հայոց՝ արանց
 » և կանանց : Իսկ ասոնց ունեցած վանքն
 » եկեղեցիներով մէկտեղ՝ ամայի թողուե-
 » ցան, և դռներն այլ փակուեցան : — Երբ
 » լուր եղաւ որ պատրիարքն յԵրուսաղէմ
 » եկաւ հասաւ անվտանգ, բոլոր քրիստո-
 » նեայք ընդ առաջ գնացին իրեն ուրախու-
 » թեամբ և խնդութեամբ, հանդերձ սաղ-
 » մոսերգութեամբ, և առջեւէն խաչեր և
 » վառած ջահեր տանելով և բուրվառներով

» խնկելով: — Ասկէ վերջը պատրիարքն
 » հանգիստ ապրեցաւ քիչ մ'ատեն, և ապա
 » հանգեալ ի շնորհս Աստուծոյ, որ գո-
 » վեալ ըլլայ, Տուրի ամսոյ հինգին (որ
 » համեմատի դեկտ. 27-յանու. 25), ի
 » նոյն վերոյիշեալ տարին, և թաղուեցաւ
 » ի վանս Ս. Յակովբայ Զերեդեան յԵ-
 » րուսաղէմ: — Սա ազնուաբարոյ անձ
 » մի էր, գեղեցիկ տեսքով, վայելուչ հա-
 » սակաւ. երեսըն մօրուօք և մուղղօք պա-
 » տած, որ ալեւորած էին, և տարւօքն
 » այլ իբրեւ ութսունամեայ էր »:

Այս նկարագիրս անտարակոյս յայտնէ՝
 որ Արուսահլ անձամբ տեսեր և ճանչցեր է
 իր պատրիարք կոչածը. ափսոս, որ անունը
 չէ գրած, կամ թէ կամաւ լռած է, ինչ-
 պէս և անոր ժամանակակից և ազգակից
 Երուսաղէմի եպիսկոպոսին անունը, որոց
 վրայ ըսուած պժգալի գրպարտութիւններ
 յիշէ, վկայելով այլ որ նախանձոտաց չա-
 րախօսութիւն ըլլան և անստոյգ:

« Կ'ըսուի, թէ յԵրուսաղէմ նստող Հայ
 » եպիսկոպոսն՝ տեսնելով որ ամենքն կ'եր-
 » թան տեսնուելու այս սուրբ պատրիար-
 » քին հետ, իր ազնուական բարուց հա-
 » մար, նախանձելով վրան՝ թոյն խմցուց,
 » և մահը պատճառեց: Բայց Աստուած

» յաջողութիւն չտուաւ այդ եպիսկոպոս-
 » սին՝ պատրիարքին մեռնելէն վերջը, և ոչ
 » երջանիկ կեանք. վասն զի քսան օրէն
 » ետեւ ինքն այլ մեռաւ: Աստուած իր
 » ծածուկ իմաստութեամբ գիտէ՝ թէ որ-
 » չափ ստոյգ էր այդ եպիսկոպոսին համար
 » ըսուածն: Իսկ պատրիարքն՝ որոյ հա-
 » մար էր խօսքերնիս, գիտուն քահանայ
 » մ'էր, լաւ տեղեակ Ս. Գրոց և զանոնք
 » յաջող բացատրող: Բայց կային նախան-
 » ձոտք իր բարի համբաւոյն տարածմանն
 » համար, և կ'ըսէին թէ յանցաւոր եղած
 » էր ոչ բարոյական վարքով: Այս զրոյցս
 » հանեցին իրեն անմեղութեան ամենէն
 » աւելի նախանձոտքն: Գրոցս հեղինակն
 » (ինքն Աբուսահլ) վկայէ, թէ հանդիպե-
 » ցաւ Ասկալոնացի Ապու'լ Գասիմ Խալիլ
 » փիլիսոփայ բժշկի, որ կ'ըսէր՝ թէ տե-
 » սեր էր զպատրիարքը՝ Ազ-Չուհրի վան-
 » քում եղած ատեն, իր խրցկան մէջ (և
 » անարատ գտեր է): Այս զրոյցս իր յԱ-
 » սորիս (Եգիպտոսէ յԵրուսաղէմ) երթալէն
 » և իր մահուանէն վերջը տարածուեցաւ:
 » Մսրայ դատիններուն զլիաւորին (որ էր
 » Ալ- Ազզ Հասան իպն Սալամա՝ Պախի-
 » լանի մականունեւոյ) տանը մէջ՝ ես
 » այս զրոց խեղճ հեղինակս՝ հանդիպեցայ
 » (վերոյիշեալ) Ապու'լ Գասիմի, Շավվալ

» ամսոյ 27ին, յամին 568 » . (հիճր. իսկ ֆրիստոսի 1173) :

Այնքան այլանդակ են զրոյցքն, որ և ոչ թարգմանել արժան համարուած են. և զրեթէ նախանձու կիրքն՝ ինք զինքը յայտնէ, փոխանակ ուրիշներու ըրածին : Հրէշ պիտի ըլլար եպիսկոպոսն՝ որ 80ամեայ ծեր պատրիարքի մի թոյն տայ, որոյ համբաւն, գիտութիւն, կրօնասիրութիւնն՝ իրեն իսկական ջատագով են : Բայց Աստուծոյ գիտութեան թողլով՝ Աբուսահլի հետ՝ եթէ դատելու բարոյական բան մ'այլ կար, պատմականը կըրնանք խնդրել, այլ գուցէ և չգտնել. այսինքն, այդ եպիսկոպոսին ո՞վ ըլլալը և անունը : Յառաջ քան Երուսաղեմի պատրիարքներն, այսինքն ԺԴ դարէն յառաջ եղած եպիսկոպոսաց կարգն և անուանքն՝ շատ ստոյգ չեն, թէ և մօտատեններս՝ Ս. Յակովբայ հռչակաւոր աթոռոյն յաջորդներուն վրայ զրոյք՝ շարակարգ մի հրատարակած են. ըստ որոց՝ վերոյիշեալ դիպաց տարին, 1172-3, Սահակ էր եպիսկոպոսն, այն որ Հռոմկլայի ազգային եկեղեցական մեծ ժողովոյն մէջ կու ստորագրէ, « Սահակ արքեպիսկոպոս աստուածակոխ քաղաքին Երուսաղեմի » . և կ'ըսեն, թէ սա աթոռակալեր է 1152 թուականէն մինչեւ ի 1180 : Բայց ժողովոց

պատմութիւնն և ժամանակակից Արուսահլի պատմածն՝ անտարակոյս կ'ընէ, որ այս Սահակ չէր այն տարուան (1173) եղած և մեռած եպիսկոպոսն. անկէց առաջ՝ նոր գաւազանագիրք կու գնեն Եսայի եպիսկոպոս, յամի 1152, եղբայր իր նախորդ Ներսիսի, որ աթոռակալած ըլլայ յամի 1109. ուրեմն երկու եղբարք միանգամայն 45 տարի, որ շատ հաւանական չերեւնար: Ինչպէս այլ ըլլայ այս, հարկ է որ Եսայեայ և Սակահայ միջեւ, 1152-1171, ուրիշ եպիսկոպոս այլ եղած ըլլայ, և ինքն կամ իրեն անծանօթ յաջորդ մի ըլլայ նախանձարեկ մեռնողն ի 1171: — Տեղական խնդրին, այսինքն խալիլ Գասիմ բժշկին եկած և պատրիարքին բնակած Ազ-Զուհրի վանքն՝ զոր անմիջապէս այս դիպուածէն վերջը յատկապէս պիտի ստորագրէ Արուսահլ, ծանօթ և անուանի էր. ըստ Թարգմանչացն՝ ընդ մէջ Գահիրէի և Ֆուստատայ, ուր նախայիշեալ այգեստանն կամ ընդարձակ պարտէզներն կային, իրենց առջի ստացողին անուամբ կոչուած, որ էր Աբդ ալ-Վահապ իպն Մուսա Ազ-Զուհրի:

Դ.

« ՀԱՅՈՑ՝ ԱՅԳԵՍՏԱՆԻ ԵՒ ԶՈՒՀՐԵԱՅ ՄԷՁ
 » ԵՂԱԾ՝ ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ՝ ՅԵՏՈՅ ԻՆՁ ԸԼԼԱԼՆ :
 » — Երբ և ոչ մէկ զլիսաւոր Հայու մի թո-
 » ղուցին մնալ յԵգիպտոս, Ղփտիք ստա-
 » ցան այս ընդարձակ և հին եկեղեցին,
 » մեր տիրոջ սուլտանի վճռով, և միջնոր-
 » ղութեամբ Շէյխ ար-Ռայիս Սաֆի ատ-
 » տաւլա իպն ապու՝ Մաալի դպրի (կամ
 » գրագրի), որ և իպն Շարաֆի կոչուէր: Յե-
 » տոյ Հայոց (համբարապետն կամ պաշտ-
 » պանն) վահրամ Սայիտ ատ-տաւլա وعمر
 » ادول سعيد նորոգեց այս իրաց յարմա-
 » րութիւնը » :

Յիշեալ սուլտանն՝ կամ Նուրէտտինն է
 կամ Սալահէտտին: Վահրամդ այդ իշ-
 խանաւոր՝ չէր այն Շնորհալուոյ հօրեղբօր
 որդի և եղբայր Գրիգորի եպիսկոպոսի մեծ
 իշխան վահրամի, որ յետոյ պիտի յիշուի
 ի պատմչէս, և որ այս պատմածին թուա-
 կանէն 40 կամ 50 տարի առաջ պայծա-
 ռանար յԵգիպտոս. բայց զուցէ ասոնց ցե-
 ղէն ըլլայ. իսկ ասոր գործն կամ պաշտօն՝

գոր Արուսահլ բաշ Հայոց կոչէ, և անգլ.
 թարգմանիչն steward of the Armen-
 nians գրէ, կարծեմ փակագծեցոցս մէկը
 նշանակէ, և որ և է կերպով՝ գործակալ
 մի էր Հայոց: Իր ըրած գործն այլ (որ
 քիչ մի մութ է) գրելէն հետեւ, պատմիչն
 յիշէ եկեղեցւոյն նորոգութիւնն Իպն-Շա-
 րաֆի ձեռօք և Աղեքսանդրիոյ պատրիար-
 քէն օծուիլը, և անոր աթոռանիստ ըլլալը,
 ուր տեղ Հարաթ-ար-Ռում (հոռվմէաբնակ)
 թաղի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիէն քահա-
 նայր գային պաշտօնը կատարելու. յիշէ և
 եկեղեցւոյն պատկերաց նկարողները, որոց
 ամենուն գործն աւարտեր է յամին 1177:

« Այս ատեններս եկաւ ի Հայոց եպիսկո-
 » պոս մի, հետն այլ երեք քահանայ, Հայոց
 » թագաւորէն և պատրիարքէն ղրկուած.
 » երկուքէն այլ մէկ մէկ պատգամ, և եր-
 » կու այլ թուղթ բերելով. որոց մէկը գրած
 » էր Մէլիք Սալահատտին, միւսը՝ անոր
 » եղբայրն Մէլիք Սայֆատտին Ապուպէքը,
 » առ Մէլիք Թաքիատտին. որք պատուի-
 » րէին այսոր՝ իրենց թղթերովը, պատուով
 » ընդունիլ զեպիսկոպոսը. և Հայոց եր-
 » կու եկեղեցիները՝ որ յԱզեստանն և ի
 » Զուհրի՝ դարձնել տալ անոնց: Եպիսկո-
 » պոսն իջաւ յեկեղեցի Ս. Յովհաննու

» Մկրտչի՝ որ ի Հարա-Չաւիւա. բայց
 » Ֆաքիհ՝ ատ - Թուսի չհաւանեցաւ այս
 » բանիս. եպիսկոպոսն այլ հակառակելով
 » անոր դէմ՝ ամիսներով կեցաւ հօն, մինչ
 » չեւ հիւանդանալով մեռաւ, առանց իր
 » նպատակին հասնելու. Թաղուեցաւ Հա-
 » յոց Զուհրի եկեղեցւոյն մէջ. Աստուած
 ողորմի հոգւոյն » :

Ֆաքիհ՝ դամասկացի մ'էր, Այգեստա-
 նին կալուածատէր: Մեզի նշանակելին է
 այդ անծանօթ մնացած դիպուածն, եպիս-
 կոպոսի մի պատգամաւորութեան, ի քա-
 ղաքական և եկեղեցական գլխոց Հայոց:
 Յետինն յայտ է ի ժամանակէն՝ որ էր
 ճարտար և փառաւոր կաթողիկոսն Գրի-
 գոր Տղայ. առաջինը՝ Թարգմանիչն կարծէ
 թէ մեր մեծագործ Ա. Լեւոնն ըլլայ. այլ
 չէ. հապա իր եղբայրն է, Պարոնաց Պա-
 րոնն Ռուբէն, որ վախով զիջած էր առ
 Սալահատտին, առ որ և Գր. Տղայոյ գրած
 մէկ մտերմական թուղթն յիշուի, թէ և
 ստուգութիւնն երկբայական է. իսկ Լեւոն
 ինչպէս վարուեցաւ Սալահատտինի հետ,
 ծանօթ է մեզ (ի Սիսուան), որոյ պատմա-
 կան մասին փռանկերէն Թարգմանութեան՝
 խաւրէ անգլիացի Թարգմանիչն՝ զընթեր-
 ցողը. (բայց ոչ համաձայն հայ հեղի-
 նակին): Սալահատտինի և Սայֆատտինի

Թուղթերն ընդունողն Թաքիատտին՝ էր
 ետքինիս որդին, փոխարքայ ղրուած յԵ-
 գիպտոս՝ յամի 1183, ուսկի կանչուեցաւ
 յԱսորիս յամի 1186. ուրեմն այս երկու
 Թուականաց միջոց եղաւ Հայոց եպիսկո-
 պոսին գալն, որով՝ և մեր Ռուբենի իշ-
 խանապետութեան ատեն, մինչ Լեւոն ոչ
 Թէ միայն չէր Թագաւորած՝ այլ և ոչ
 պայազատած:

Այս ղիպուածէն քիչ վերջը, պատմէ Ա-
 րուսահը՝ Ղփտեաց գողութեան կասկած
 ունենալն՝ եկեղեցեաց պահապան մալիմա-
 նաց վրայ, և զանոնք ծեծելը. ասոնց այլ
 բողոքելն առ Փաքիհ, որ փակել կու տայ
 զեկեղեցիս. յետոյ սուլտանն հրովարտա-
 կաւ շնորհէ բանալ և պաշտօն կատարել:
 Բայց Փաքիհի մեռնելէն ետեւ՝ նոր կա-
 լուածատէրն, Պարսկաստանի Տուս (Tus)
 քաղքէն եկած իմամ մի,

« Սկսաւ նեղել զքրիստոնեայս, և պար-
 » զեւնեւր պահանջել կաշառի կերպով, ին-
 » չուան ուր որ իր իշխանութիւնն հաս-
 » նէր. յետոյ այն երկու եկեղեցիներն այլ
 » փակել տուաւ, մեծին սպասները կողոպ-
 » տելով, և զբան արգելք դնելով խոշոր
 » գերան մի. ինչուան հիճր. 581 (Քրիս-
 » տոսի 1185) տարւոյ Շապան ամսոյ
 » 13ին, ուրբաթ օր: Այս ատեն Հայ մի

» եկաւ, որ կ'ըսէր թէ բարեկամ էր թաճ
 » ատ—տաւլա (թագ պետութեան մական-
 » նուանեալ) վահրամայ Հայոյ, (Շնոր-
 » հալոյ հօրեղբօր) որ Ալ—իմամ Հաֆրզ
 » (խալիֆայի) վզուրկն էր. և կ'ըսէր, թէ
 » այս վզըրկին ստակները թաղած էր մեծ
 » եկեղեցւոյն մէջ, և հիմայ եկած էր զա-
 » նոնք հանելու: Բայց իր ըսածին մտա-
 » դրութիւն չըրին. սակայն ինքն, կ'ըսուի,
 » թէ այնքան պնդեց իր երեւակայածը,
 » որ եկեղեցին բացին իրեն, և սկսաւ տեղ
 » տեղ փորել. յետոյ ըսաւ. Ստակն անե-
 » ղեւոյթ եղեր է այս տեղէս. եկեղեցին
 » կողոպտողներն առած են. և սկսաւ զան-
 » զատիլ, թէ անիրաւութիւն մ'եղած է:
 » Եկեղեցին իրեն համար բաց մնաց, և
 » քանի որ այս երեւակայութեան մէջ էր,
 » կեցաւ հօն. և երկրորդ կնիք մ'այլ դրաւ
 » Մէլիք ալ—Մուզաֆֆարի (վերոյիշեալ
 » թաքիատտին) դրածին վրայ: Բայց նոր
 » նորոգութիւն մի չեղաւ հօն: Երբ թա-
 » քիատտին յԱսորիս գնաց, հիճը. 582
 » Շապան ամսուն (1186 Քր.) և եկաւ Ալ
 » մէլիք ապու—Պէքը (Սալահատտինի եղ-
 » բայրն, իրրեւ խնամակալ անոր որդւոյն),
 » հրամայեց՝ որ այդ երկու եկեղեցիները
 » զատեն իրարմէ, նոյն տարին՝ Ռամա-
 » զանի 10ին, և Ղփտիք և Հայք տիրա-

» ցան եկեղեցեաց և սկսան գործածել, յետ
 » տարի մի և 15 օր գոց մնալու: Ղփտիք
 » մեծ եկեղեցւոյն մէջ պաշտօն կատարէին,
 » Քուհիաք (կամ Խոյաք ըստ Ղփտեաց)
 » օրհնեալ ամսոյ առաջին օր (նոյեմ-
 » դեկտ.), ամբիծ Մարտիրոսաց 903 թուին
 » (1187 Քր.). և անկէ ետեւ Ղփտիք թող
 » չտուին Հայոց՝ մեծ եկեղեցւոյն մէջ պաշ-
 » տել: Այս բանիս համար ժողովք ըրին
 » գլխաւոր անձինք. և երկու եկեղեցիքն
 » այլ նորէն Հայոց ստացուած եղան »:

Որքան ատեն մնացին եկեղեցիքն ի ձեռս
 Հայոց, ծանօթ չէ մեզ. գոնէ Սբուսահլի
 ատեն իրենք էին տէր. իր գրոց Յաւելուած
 և մեր յառաջաբանի մէջ յիշուած Մա-
 քրիզի՝ երկար գրէ այս տեղւոյ յիշատա-
 կին. և թէ, վերը յիշուած դիպուածնե-
 րէն դար մի վերջը՝ Իպն Քալաուն Նասր
 սուլտանին՝ ջրադարձներ և լճակ մի շինել
 տուած ատեն՝ այդ եկեղեցեաց չորս կողմը,
 ժողովուրդն ինքնօրէն աւրեր փլուցեր կո-
 ղոպտեր է զանոնք և ուրիշ եկեղեցիներ
 այլ: Իսկ մեր պատմիչն՝ վերջի ըսածէն
 ետեւ, զանոնք այլ զՀայս այլ կու թողու, և
 կ'անցնի ուրիշ և ուրիշներուն եկեղեցեաց
 ստորագրութեան. զորս մենք այլ թողլով
 իրենց, մերայոց վերաբերեալ տեղիքն և
 մեծ պաշտօնեայքը յիշենք՝ իր ըսածնե-
 րովը և ուրիշներու ծանօթութեամբք:

Ե.

« ՏՈՒՐԱՅԻ, طرا, վանք և եկեղեցին. —
 » Բրտի վանք یدیر الفخار անուանեալ վանքն՝
 » նուիրուած է Ս. Մերկիրիոսի. Կ'ըսուի
 » թէ և յանուն Ս. Թէոդորոսի այլ կո-
 » չուած է: Կայ հօն և եկեղեցի մի յանուն
 » փառաւորեալ Ս. Գէորգեայ, Տուրայի վի-
 » ճակին մէջ, (Նեղոս) զետոյն (աջ) եզերքը,
 » (Այգեստանէն հազիւ երկու մղոն հեռի,
 » ի հարաւակողմն): Եկեղեցին փոքր էր
 » քանի որ յակորիկ Ղփտեաց ձեռքն էր.
 » Բայց երբ Գրիգոր պատրիարքն (Կաթո-
 » ղիկոսն) Հայոց եկաւ յԵգիպտոս, և Հայք
 » (իրենց ազգակից վէզիր) Ամիր ալ-ճիւլիշ
 » Պատրի չորս կողմ ժողովեցան, Յակոր-
 » կաց Անպա (Հայր) Կիւրեղ պատրիարքի
 » ատեն, և Տուրայի վիճակն տրուեցաւ
 » Հայոց, ասոնք առին զեկեղեցին և փլու-
 » ցին, և անոր տեղ մեծ ընդարձակ եկե-
 » ղեցի մի շինեցին՝ շատ գմբեթներով, և
 » կոչեցին յանուն Ս. Գէորգայ. վրան այլ
 » աշտարակ մի կանգնեցին (իբր զանգա-
 » կատուն), որոյ դուռն եկեղեցւոյն միջէն

» էր. եկեղեցւոյն չորս դին այլ պատ քաշե-
 » ցին. այն շրջապատին մէջ կար աղբիւր
 » մի և ջրաղացք մի եւս: Եկեղեցւոյն չորս
 » կողմն այլ կար տեղ նարընջենի ծառոց
 » և երկու տուփայրէ, قنطرة, որ են պտղա-
 » տու արմաւենիք, և ուրիշ ծառեր: Երբոր
 » Հայոց վրայ փորձանքներն եկան, եկեղե-
 » ցին նորէն դարձաւ Յակոբկաց, Անպա
 » Մարկոսի պատրիարքութեան ատեն, որ
 » առաջ կոչուէր Ապու'լ Ֆարաճ Իպն Զա-
 » ւահ, և էր ԶԳ ի յաջորդութեան (պա-
 » տրիարքաց Աղեքսանդրիոյ):... Ուրիշ
 » գրուածի մի մէջ կ'ըսուի, թէ Ս. Գէոր-
 » գայ վանքն ի ձեռք բերաւ Ապու Եասիր
 » քահանայն, աւելի ճանչցուած Իպն ալ-
 » Քուսդալ անուամբ, և հանդիսապէս թա-
 » ղուեցաւ յամին 559 (Քրիստոսի 1164) ի
 » Բաղամա ամսոյն, ի պատրիարքութեան
 » Անպա Յովհաննու, հաւանութեամբ Հա-
 » յոց: Ապու Եասիր՝ եկեղեցւոյն վերնա-
 » յարկին վրայ եկեղեցի մ'այլ շինեց յա-
 » նուն Սուրբ Մինասայ, և ուրիշ մ'այլ
 » յանուն մեծի Ս. Յովհաննու Մկրտչի և
 » Գրիգորի. այս ետքի եկեղեցիս կենդրո-
 » նական մեծ եկեղեցւոյն հարաւակողմն
 » էր, Հայոց վանաց մէջ ի Տուրա, և
 » օծուեցաւ ի 10 Բաղամա ամսոյ, յամի
 » 902 իրաւափառ Մարտիրոսաց (1181

» Գրիստոսի) . շինութեան ծախքը նախ
 » վճարեց իպն Մաշքուր, ի ժամանակի
 » օծմանն յԱպու Մանսուրէ, որ և էր վե-
 » րակացու շինութեան պարսպաց Գահի-
 » րէի և Մսրայ : Այս վանաց մէջ կայ
 » աշտարակ մի, աղօրիք մի, և պարտէզ
 » մի, որ Հայոց ստացուած էր, և երբ
 » անոնցմէ ելաւ, Յակոբիւք ստացան, 600
 » թուականէն ետեւ (Գրիստոսի 1204) :
 » Երբ Ապու Եասիր մեռաւ, վանքն եղաւ
 » ստացուած իր աշակերտաց և Ղփտեաց,
 » և այսպէս մնաց մինչեւ մեր ատեն » :

Այդ 1204 թուականէն ինչուան Աբու-
 սահլի գրութեան ատեն, ինչպէս յառա-
 ջարանիս մէջ տեսանք, շատ տարի չէր
 անցած . յետոյ Տուրայի վանաց և եկեղեց-
 ւոյ ինչ ըլլալը՝ քննելի է Բըտլէրի գրոց
 մէջ : Մենք մտաբերել տանք՝ որ այդ տեղ-
 ւոյ յիշեալ փոքր եկեղեցին՝ յանուն Ս.
 Գրիգորի՝ անտարակոյս էր Լուսաւորչին
 մերոյ, զի և վկայուի ի ձեռս Հայոց ըլ-
 լալն : Երկրորդ մտաբերելին է՝ մեծագոյն
 եկեղեցւոյ շինութիւնն և վանաց պայծա-
 րութիւնն, շնորհիւ մեծագոր Հայ վրդրկին
 (Պատր ալ-ճամալի կամ Ամիր ալ-ճիւլիւշ)
 և մեծափայլ Գրիգոր վկայասէր կաթո-
 ղիկոսի : Տեղեացս մօտ լերանց գագաթում
 Ալ-Քուսայիր վանաց Մելքիդաց եկեղեցի-

ները ստորագրելու ատեն՝ կու յիշէ Աբու-սահլ Գահիրէի պարիսպներու շինութիւնը Ալ-Մուսղանգիր խալիֆայի և Ամիր ալ-Ճիւլիւշ Պատրի ատեն, այս տեղ ծանօթարարն յիշէ ըստ Մաքրիզեայ, որ նախ Ալ-Մուսղանգիր խալիֆայի ատեն շինուեցան պարիսպը Գահիրէի, յամի 969-70. բայց դար մի վերջը 1087, մեր Պատր վզուրկն՝ փլուց զանոնք և աւելի ընդարձակ շինեց, Յովհան կրօնաւորի մի վարպետութեամբ, որ Քուսայրի եկեղեցեաց մէկին մէջ թաղուած է։ Գար մ'այլ վերջը՝ Սալահատտին նորոգեց և մէկ կողմէն ընդարձակեց, իսկ հիմակուան վիճակի մէջ՝ աւելի Պատրի շինութեան մնացորդը կ'երեւին քան ուրիշներուն։

Պատրի յիշատակ մ'այլ կ'ընէ Աբու-սահլ՝ Նուբիոյ տեղագրութեան մէջ. երբ յիշէ այդ երկրին Սողոմոն թագաւորը, որ քաղաքական հոգերը թողլով, Ս. Ոնոփրիոսի նուիրուած եկեղեցւոյ մէջ աղօթքով կ'անցընէր ժամանակը. երբ այս բանս իմացուցին Մուսղանգիր խալիֆայի,

« Ամիր ալ-Ճիւլիւշ Պատր վզուրկ՝ մարդ
 » խաւրեց և բերել տուաւ զնա ի Գահիրէ.
 » և երբ հասաւ քաղքին դրան, մեծ հան-
 » դիսիւ և պատուով և երաժշտաց գուն-
 » դով մի ընդունուեցաւ. ընտիր հեծնելու

» ձի մ'այլ ղրկուեցաւ իրեն. հրամմեց
 » (վզուրկն) տէրութեան պատուաւոր ան-
 » ձանց՝ որ աղէկ հոգան զնա. և յետոյ
 » բնակեցուց վայելուչ տան մէջ, ճոխարար
 » զարդարած մարմար քարամբք, քանդա-
 » կագործ տախտակներով, գոյնագոյն և
 » ոսկեթել հիւսուած դիպակներով: Տարի
 » մի ապրեցաւ նա այս տեղ. և վզուրկն
 » ստէպ կ'երթար զինքը տեսնելու, այլ-
 » եւայլ իրաց վրայօք խօսելով հետը, և
 » ուշ դնէր անոր ըսածներուն. և կու տես-
 » նէր որ նա միայն փափագէր Աստուծոյ,
 » — որում փառք և գովութիւն, — բոլոր
 » սրտով և մտօք հրաժարելով ամեն մարդ-
 » կային բազմանքներէ: Այսպէս տարի մի
 » ապրելով թագաւորն՝ մեռաւ. և թաղուե-
 » ցաւ ի վանս Ս. Գէորգայ յ'Ինանտար
 » (յարուարձանս Գահիրէի) ի պատրիար-
 » քութեան Կիւրղի ԿԶ պատրիարքի. գե-
 » րեզմանն եկեղեցւոյ պարսպին մէջ է, մօտ
 » ի դուռն եկեղեցւոյն, մտնողին աջակող-
 » մը: Եւ կոչուեցաւ Սուրբ թագաւոր »:

Պատրի ստէպ երթալ տեսնուիլն և ու-
 շադրութեամբ մտիկ ընելն այդ բարեպաշտ
 թագաւորին խօսից, գուշակել տայ իր խղճի
 տագնապը կամ երկմտութիւն մի. վասն
 զի ինքն այլ երկմիտ և կէսկէս էր, կէս
 քրիստոնեայ և կէս մալիման. և այնքան

քրիստոնէից պաշտպանելն և եկեղեցւոյ մէջ թաղուիլն (ինչպէս առաջ յիշեցինք), երեւցընէ, որ թէ արտաքուստ չէր, ներքուստ իր հայրենի կրօնքը չէր ուրացիր։ Խորագէտ մարդ, զգաստ պաշտօնեայ, քաջ սպարապետ, փառաւոր իշխան և վզուրկ, նեցուկ պետութեան Եգիպտոսի, և զրեթէ վարիչ՝ 20 կամ աւելի տարի. բայց ոչ կատարեալ արիասիրտ. զի ոչ պարզահաւատ՝ առաջի մարդկան. գոնէ իր վերջի մտածութիւնն մեզի անյայտ, Աստուծոյ յայտնի։ Իր մահն հանդիպեցաւ յամին 1094. աշխարհօրէն ոչ միայն մեծ փառօք և համբաւով, այլ և յարգանօք և սիրով. որով՝ իր յաղթութեանց առաջնորդուած զօրականք՝ մէկէն իրեն տեղ հռչակեցին և նստուցին վզուրկ իր որդին, Շահնշահ Ապու'լ խասիմ, որ հասարակօրէն յԱրաբաց Ալ-Աֆտալ կամ Աֆսալ կոչուի, الافضل شاهنشاه, և երեք խալիֆայից ատեն իբր 30 տարի վարեց իր մեծ իշխանութիւնը հօրը նման, նա և ըստ հաւատոց. բայց ոչ անոր պէս խաղաղ վախճան ունեցաւ, այլ սպանութեամբ, յամի 1122։ Մաքրիզի և ուրիշ Արաբացի պատմիչք շատ անգամ յիշեն զնա. իսկ Արուսահլ ի ստորագրելն ըզվանքն Թամվայիհ, որ ի հարաւակողման Տուրայի, կ'ըսէ.

« Շահնշահ շատ հեղ կ'իջեվանէր այս
 » վանքիս մէջ, և ատեն կ'անցընէր խառ-
 » նափնդոր ու վայրապար. վանքին քով
 » այլ պարտէզ մի յարդարեց, ամեն տե-
 » սակ ծառ և արմաւենիներ տնկելով. աղ-
 » բիւրներ այլ փազցուց, վրանին ջրադարձ
 » անիւներով. թանձր ցանկով մ'այլ շրջ-
 » ջապատեց պարտէզը: Վանացս տարեկան
 » հարկն առ զանձարան տէրութեան՝ 11
 » դէնար էր. յետոյ այս հարկս դադրեցաւ,
 » և անոր ստակով ձիթահանք շինեցին
 » վանաց պարսպին մէջ, ամենայն մա-
 » սամբք կատարեալ: Վանքն 47 ֆեոգան
 » (իբր 200 հազարչափ քառակուսի երկիր
 » կալուած ունէր, զոր գրաւեցին Ղուզք և
 » Քուրդք՝ Նասր Եուսուֆ (Սալահատտինի)
 » թագաւորութեան ատեն: Այս վանացս
 » մէջ հանգչէր մարմին (Ս.) Պափնուտիոսի,
 » որ վանացս առաջնորդ եղած էր, և տօնն
 » կատարուի ի 15 Ամշիր ամսոյ. պատկեր
 » մ'այլ կար այս տեղ՝ Տիրամօր անարատ
 » կուսին Մարիամու: — Ալ-Աֆտալ (Շա-
 » հնշահ) այն տեղ՝ շինուածքին վերնա-
 » յարկին մէջ՝ նստած կու զուարճանար » :

Արուսահլ ուրիշ տեղ մի՝ Համրա թաղին
 մէջ Ս. Ոնոփրիոսի վանքը ստորագրելով,
 կու յիշէ Շահնշահի զրագիրը,

« Շէյխ Ապտու'լ Ֆատու իպն Ուսքուֆ

» կոչուած, որ հանապազորդէր աղօթելու
 » այս եկեղեցւոյս մէջ և հաղորդուելու. և
 » յետ հաղորդութեան ամէն օր որ գար՝
 » քահանային համար պնակին մէջ դնար
 » մի կու ձգէր, անոր պաշտօնակատարու
 » թեան և անոյշ ձայնին հաւնելով: Այս
 » քահանայն՝ Պահր ալ-Ճիզէ (ծովակին) մէջ
 » խղղուեցաւ. Աստուած հանգիստ պարգեւէ
 » հոգւոյն »:

Եզրիպտոսի ուրիշ արարագիր պատմիչը
 աւելի երկար այլ պատմեն Աֆտալի մահը
 և գործերը. որոց մէջ նշանաւոր է՝ Երու-
 սաղեմի Ա Պալտին թագաւորին հետ կռուիլ
 և զինադուլ ընելն, յամի 1115: Իսկ իր
 մահուան պատճառ էր իր մեծ և համար-
 ձակ իշխանութիւնն. ուսկից վախնալով
 Ամէր խալիֆայ, փորձեր է, կ'ըսեն թու-
 նով մեռցընել. և չյաջողելով, այն ատեն-
 ներ անուանի Սրիկայից կամ իշխանաս-
 պան Աւազակաց ձեռք՝ գաղտուկ սպաննել
 տուեր է, կամուրջի մի մօտ նեղուց տեղ
 մի. ուր որ յետոյ (1129-30) զինքն այլ
 սպաններ են ընկերք նոյն աւազակաց,
 զրգուած Աֆտալի հօր և իր բարեկամնե-
 րէն: Սորա սպանուելէն ետեւ՝ Ամէր բան-
 տել տուեր էր անոր Ապուհայի Ահմետ որ-
 դին, և զրաւեր ստացուածքը, որ զատ
 տեսակ տեսակ նիւթերէ, զուտ ստակ

չորս միլիոն ոսկի ունէր: Ամէրի սպանողը՝ հանեցին զԱպուհալի ի բանդէ, և վզրուկ ու զօրապետ կարգեցին իր հօր և պապուն նման: Անոնցմէ աւելի իշխանասէր և յանդուգն երեւցած համարուի սա. իբր զի, Ամէր արու զաւակ չունէր, և ըստ իրենց օրինաց կանայք չէին թագաւորեր. և զի իր կինն յղի էր (իւր սպանուած ժամանակ), սպասէին Եգիպտացիք իրենց բաղդին, Ապուհալի այլ իրենին: Կինն ծնաւ աղջիկ. Ամէրի եղբայրն Հաֆըզ՝ իսկոյն յաջորդեց. և տեսնելով որ Ապուհալի բոլոր իշխանութիւնը և գրեթէ գահն ալ գրաւել կ'ուզէ, տարի մի չանցած՝ (1130-1) սպաննել տուաւ զնա: Անունէն յայտնի է որ սա այլ իւր հօր պէս մալիման էր. և չափազանց իշխանասիրութեամբն՝ կենացը հետ իւր հարց յիսնամեայ վզըրկութեան այլ վերջ տուաւ:

9.

Շահնշահի մահուանէն տասն տարի մի վերջը՝ ուրիշ Հայ վզուրկ միանգամայն և քաջ զօրավար մի փառօք փայլի յԵգիպտոս. Աբուսահլի Զուհրայ վանաց ստորա-

գրութեան մէջ յիշուածն թա՛մ առ-տաշա
Պահրամ, تاج اددوله بهرام, ծանօթ ազնուական
ցեղէ Պահլաւունեաց, ի մօրէ այլ Գրիգ.
Մագիստրոսի թոռն, հօրեղբայր Ս. Ներսիսի
Շնորհալուոյ և եղբայր Գրիգորիսի եպիս-
կոպոսին Եգիպտոսի, Վահրամ. ասոնց հետ
եկած էր նաեւ միւս եղբայրնին, Վասակ,
զոր և Վասիլ և Եասալ ايلصال կոչեն արա-
բացի պատմիչք: Շնորհալի իւր Վիպասա-
նութեան վերջ իր ցեղին ազգաբանութիւնն
ընելով, յիշէ զայս երեք հօրեղբարքն այլ,
նախ մեծ Վկայասիրին համար ըսելով, թէ
յեգիպտոս՝

« Անդ ի յաթոռն սուրբ եղեալ
Զառ ի քեռէն որդի ծընեալ
ԶԳրիգորիոս համանուանեալ...
Որ Յովսեփայ մեծին նմանեալ՝
Բզհամազգիս ըզկնի ձրգեալ,
Զարի եղբարս իւր քաջացեալ,
Բստ Յեսովայ զօրավարեալ.
Որոյ Վահրամ վերածայնեալ,
Միւսոյն Վասակ անուանադրեալ:
Որք վեհագոյն փառս ընկալեալ
Եւ մեծարգի պատուոյ հասեալ.
Բզպատեբազմ ազանց վանեալ
Հակառակաց յաղթող գրտեալ.
Վասն այսորիկ շրջեղացեալ,
Եւ աշխարհի նոցունց տիրեալ »:

Տիրելն շատ է, բայց ստուգիւ տեսակ մի տիրապետել և պայազատել էր կէս դար, Պատրի և Շահնշահի վզըրկութիւնն. վասն զի թոյլտուութեամբ կամ թուլութեամբ խաւիֆայից, իրենք հոգային թէ քաղաքական թէ գլխուորական գործերը, և թէ տնտեսականը, այսինքն տէրութեան գանձն կամ եկամուտն. որ Պատրի վերահոգութեամբ, և Աշ-Խահհալ մեծ դատիւ մի գործադրութեամբ՝ տարեկան երեք միլիոն դենարէն աւելի էր. իսկ Շահնշահ, կ'ըսէ Աբուսահլ, գլխահարկը աւելցուց մինչեւ մէկ դենար և ³/₄: Ասոնց գործոց՝ թէ ոչ շատ տարի՝ այլ շատ մասամբ հետեւող և յաջորդ եղան Շնորհալոյ գոված հօրեղբարքն, մանաւանդ երիցագոյնն Վահրամ՝ թագ պետութեան մականուանեալն, հաւատարիմ ամիրապետին, հաւատարմագոյն Ամենապետին, հայրենի և պահլաւոնի ցեղին կրօնապահութեամբ, և առաւելեալ իսկ քան զիշխանակից սզգակիցսն, ինչպէս քիչ մի յետոյ պիտի տեսնեմք: — Վահրամ՝ վզուրկ եղաւ Հաֆրզ խալիֆայի տտեն, որ թուլութեամբ չէր կարող կառավարել. և նախ իր որդին ապստամբեցաւ և սկսաւ զուրիշներն այլ գրգռել. զօրականք աղաչեցին և խալիֆայն հաւանեցաւ՝ որ Վահրամ յանձն առնու վէզիրութիւնը, փոխանակ ապստամբ որդ-

ւոյն: Վահրամ որ Պատրի հետ Եգիպտոս
 եկած կ'ըսուի, և անոր օգնականն էր և յա-
 ռաջադէմ ի զինուորական կարգի, զիջաւ
 անոնց աղաչանաց, և իշխանութեան և
 բանակին գլուխ կենալով, երբ մօտեցաւ
 ի մայրաքաղաքն, ապստամբն (Ալ-Հաչէն)
 թողուց փախաւ, և Վահրամ խաղաղցուց ու
 բարեկարգեց աշխարհը: Բայց երբ երկու
 տարի վերջը (1137), Ռիւտովան Վալախի
 անուամբ մէկն՝ նորէն գրգռեց զժողովուր-
 դը, իրր թէ Վահրամ ամեն պաշտօն և
 պատիւ Հայոց և քրիստոնէից կու տայ,
 Հայոց հեծելազօրք և աղեղնաւորք ուզե-
 ցին նորէն հալածել զապստամբները. բայց
 Վահրամ՝ որ աւելի բարեպաշտ էր քան
 փառապաշտ, համոզեց զանոնք որ թողուն
 բնիկ երկրցոց իրենց հոգը, և իրենք իրենց
 ստացուածքն առնուն երթան ի Սայիտ
 (հիմայ Սիւլիւտ). ինքն այլ գնաց յ'այն
 կողմն, ի Թեբայիդ, ուր դեռ հին ճգնա-
 ւորաց հետեւող վանքեր և վանականներ
 կային, և ուր իր եղբայրն Վասակ իշխան
 էր: Ռիւտովան յաջողեցաւ յանկարծ վրայ
 հասնիլ, բռնել ու սպաննել զՎասակ. ու-
 զեց բռնել և զՎահրամ, (և ըստ ոմանց
 բռնեց). բայց իմանալով որ նա քաշուած ի
 վանս՝ ճգնաւորի կեանք կ'անցընէ, թողուց
 ազատ, ու եկաւ մայրաքաղաքին մնացեալ

Հայերը հալածեց, և Զուհրեայ վանքը արեց: Բայց ինքն այլ բռնուեցաւ և սպանուեցաւ: Խալիֆայն աղաչեց Վահրամայ՝ որ դառնայ իր վէզիրութեան աթոռը. սա յանձն չառաւ, այլ իրրեւ հիւր ատեն մի կեցաւ յարքունիս, և յետոյ ի վանորայս, մինչեւ ի մահն: Արուսահլ չի պատմեր այս բաները. միայն ի ստորագրութեան հռչակաւոր Ճերմակ վանաց, يبر القديس, կամ Դփտեաց մեծ Ս. Շնուտի կամ Շանուտի, որ և Սանութիոս, կ'ըսէ.

« Վահրամ քրիստոնեայ Հայն՝ որ Ալ—
 » Հաֆըզ Խալիֆայի ատեն վզուրկ եղած
 » էր, և յետոյ կրօնաւոր, այս վանացս
 » մէջ միանձնացաւ, իր պաշտօնէն մեր—
 » ժուելէն ետեւ. վերջը թէպէտ և խիստ
 » շատ տկար և հիւանդ էր, բայց փափա—
 » գեցաւ երթալ ի Գահիրէ. ուր և տար—
 » ուեցաւ, և դեռ ողջ հասաւ »:

Ուրիշ նշանաւոր վանքի մի, Ալ Քուստիր կոչուած (القصر) ստորագրութեան մէջ՝ յիշէ Արուսահլ զեղբայրն Վահրամայ, որ երբ այդ դարէ ի վեր (1010ին) աւրջտկած և կողոպտուած վանքին համար հրաման տրուեցաւ կրօնաւորաց՝ նորոգելու,

« Ալ—Եասալ (Վասակ) եղբայր թիւճատ—տաւլա Վահրամայ՝ սահմանեց այդ

» վանաց՝ իրրեւ փոխարէն ֆեասուն, 16
 » ֆէտզան երկիր »:

Այդ իրր ուխտատեղի պատուեալ վանքն՝
 Եզրիպտոսի արեւելեան կողմի լերանց վրայ
 շինուած է, յանուն հռչակաւոր Ս. Աբսէն
 ճգնաւորի, որ հօն թաղուած էր: — Յի-
 շեալ տարածութեան չափն, մէկ ֆէտզան
 կամ ֆէտտան, 4200 քառակուսի Չափ
 (մետր) է:

Վահրամներէ և Վասակներէ շատ առաջ,
 և նոյն իսկ Արարացոց Եզրիպտոսի տիրե-
 լուն ժամանակակից և զործակից՝ ծանօթ
 և ուրացեալ հայազգի Վարդանն, որ առաջ
 Յունաց կայսերաց զօրավար ըլլալով Հո-
 ռոմ կոչուի, وردان الروم, յիշէ Աբուսահլ,
 Արարաց զլիաւորին (Ամ իպն ալ-Ասի),
 թէ բարեկամն էր, և Եզրիպտոսի հարկապետ
 եղաւ, բայց յետոյ սպանուեցաւ յԱղեք-
 սանդրիս. սակայն ի հին Գահիրէ կոչուած
 և հիմայ Ֆուսղադ քաղաքի՝ երկար ժա-
 մանակ լսուէր իր անուամբ Շուկայն կամ
 վաճառանոցն Սիւք Վարտան, سوق وردان.
 որոյ մօտ ճեմելիքն այլ կոչուէր Ապու
 Ֆարվայի գուկակ, زقاق (Այս ետքի անունս՝
 որ վաճառատուն նշանակէ, քանի մի հեղ
 յիշուած է յարձանագիրս Հայոց հռչա-
 կեալ Անի քաղաքի): — Մեր համագգեաց
 այսպիսի բարձր գահերով և մեծամեծ պաշ-

տամամբք հանդիսանալն յԵզրպտոս յ'Է,
 ԺԱ, ԺԲ դարս, թէ այն երկրին թէ մեր
 երկրի պատմութեան մէջ նշանաւոր կէտ
 մ'է. որոյ զուգակշռեն անշուշտ ընթեր-
 ցողք՝ մեր դարուս և այս օրերուս նոյն
 հին աշխարհին մէջ, մերձաւորապէս նման
 պատիւ և պաշտօններ վարած և վարող
 ճարտար ազգային փաշաներ և պէկեր,
 Պօղ. Եռսուֆեան, Արթին Զրաքեան և որ-
 ղիքն՝ Եաքուպ և Եռսուֆ, Նուպար, Պե-
 տան, Հէքէքեան, Տիգրան Ապրոյ, և այլն:

Է.

ԱՅԼԵԻԱՅԼ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՅԵԱՅ
 ԵՒ ՎԱՆԱՅ ՅԵԳԻՊՏՈՍ. — Մինչեւ հիմայ
 մեր փոխադրած պատմական Հայոց յիշա-
 տակներէն զուրս, Աքուսահլ ուրիշ երկար
 կամ նշանաւոր բան մի չի գրեր մերայոց
 վրայօք, բայց եթէ անոնց ունեցած քանի
 մի եկեղեցեաց և վանաց, որ են հետեւ-
 եալքն, ըստ կարգի կամ շարքի իր գրոց,
 և ոչ ըստ դրից տեղեաց կամ աշխարհա-
 գրութեան:

Եզրպտոսի գերահռչակ բրգանց մօտերը՝

Տահշուր գեղի՝ Գրիգոր Ալ-Քայիսի եպիս-
կոպոսին շինած Ս. Աստուածածնի եկե-
ղեցւոյն աւրուիլն ի հակառակութեան Ռա-
յիհանեանց և Ճիւլիւշեանց՝ յիշելէն ետեւ,
Աբուսահլ՝ Նեղոսի արեւմտեան ափէն
կ'անցնի յարեւելս, կու հեռանայ մինչեւ
մօտ յափունս Կարմիր ծովու, և կու ստո-
րագրէ շատ անուանի և ցանկալի տեղ մի,
կրօնական և կրօնաւորական նկատմամբ.
ամենահոգակ Ս. Անտոնի վանքն և յետին
հանգստարանն, որ քաղաքականօրէն հի-
մայ Իթֆիհ կամ Աթֆիհ վիճակին վերա-
բերի։ Այդ անապատ տեղն ընտրեց, կ'ըսէ,
» Անպա Անտունայն եզրպտացի, կամ Ան-
» տոնիոս, Աստղն անապատի և Հայր մի-
» անձանց, առաջին անապատակեաց։...
» Այս վիճակին Իթֆիհի եօթն եկեղեցիք
» կան, վեցն Ղփտեաց, մէկն Հայոց, որ
կոչուի յամուն Ս. Գէորգայ վկայի »։ Շատ
վայելուչ և գրեթէ անկարելի էր Հայոց՝ —
որք ամենայն արեւելեայց հետ մեծապէս
պատուեն զհասարակաց պատուելի « Նա-
խասկիզբն միանձանց », որում այս բա-
ռերով սկսուած արժանավայել շարական
մի երգած են և երգեն ամէն տարի, —
որ անոր վերջին ճգնութեան և ճգնակիր
մարմնոյն հանգստարանին մօտ յատուկ
վանք և եկեղեցի մ'ալ ունենային, որ թուի

Թէ և շէն էր Արուսահլի ժամանակ, զի կան կ'ըսէ և ոչ կային եկեղեցիքն:

ՄԷՅՏՏՈՒՄ կամ ՍԱՖԻ ՄԱՅՏՏՈՒՆ՝ Ճիզէ գաւառի Զաւիէ վիճակի մէջ գեղ մի է, « ուր կայ եկեղեցի մի հասարակաց, երեք » սեղանովք. մէջտեղին՝ Ղփտեաց է, յա- » նուն քաջ նահատակին Թէոդորոսի, երկ- » րորդն՝ Հայոց է, յանուն փառաւորեալ » վկային Ս. Գեորգայ, երրորդն նուիրեալ » Տիրուհւոյ Կուսին Մարիամու՝ Մելքի- » տաց է »:

ՖԱՅՈՒՄ. — Հին և անուանի քաղաք է համանուն վիճակի, և այսպէս կոչուի Ֆիում բառիւ Ղփտեաց, որ լին կամ ծով նշա- նակէ, քովի անուանի հին Մերիս լճին հա- մար, յորում շատ կոկորդիլոսք կային, այն պատճառաւ կոկորդիլոպոլիս անուանեցին, նա և Արսինոյէ: Յաշխարհահամարի 1885 տարւոյ՝ 26000 բնակիչ ունէր: Արուսահլ կ'ըսէ, Թէ Քիֆղ Մեստրեմի որդին, Թոռն Քամայ՝ շիներ է այս քաղաքս, և Յովսէփ նահապետ նորոգեր է, և Նիւղոսաչափ մի հաստատեր է. յետ երկար ստորագրու- թեան՝ վերջացընէ այսպէս. « Մելքիտը այլ » եկեղեցի մի ունին՝ Հայոց րադին մէջ ». գուշակուի ուրեմն որ մերոնք այլ եկեղեցի մի ունէին, զոր չի յիշեր. և Թէպէտ այս Ֆայումի վիճակին մէջ 25 վանք կային

կ'ըսէ, բայց հազիւ երկու կամ երեք եկեղեցի յիշէ, որոց մէկն յանուն Միքայէլ հրեշտակապետի, շատ մեծ և շատ գեղեցկաշէն:

ՊԱՀՈՒՄԱԼԻՍ. — Այս տեղս յայտնի չէ հիմայ, կ'ըսէ թարգմանիչն Աբուսահլի. իսկ սա յիշէ հօս քանի մի եկեղեցի, որոց մէկն յանուն Ս. Արմենիուի, որոյ համար Մաքրիզի գրեր է, թէ հնագոյն ճգնաւորաց մէկն է և շատ հռչակաւոր. Ղփտեաց Յայսմաւուրք քանի մի համանուն՝ Հարմանուս, Հարմանս՝ Սուրբեր յիշեն. գուցէ հնագոյնն ազգաւ Հայ էր և մեր ազգի արեւմտեան անուամբն ճանչցուած և ոչ անձին բնիկ անուամբ: — Մաքրիզի այլ յիշէ Պոս Հարմիկա վանքն Գաւ ալ-Խարապ կոչուած մեհենատեղւոյ մօտ, ուր շատ հին արձանագիրք կան. յիշեալն այլ անուանին սուրբ ճգնաւոր մ'է:

ԱԼ-ԽՈՒՍՈՒՍ. — Թէ և ոչ որոշակի, բայց յայտնի է ասոր զիրքն, Սիւլիւղ կամ Ասիուղ գաւառի և մեծ քաղաքին մօտ, որ հին ատեն Սայիտ կ'ըսուէր և ի Յունաց Լիւկոպոլիս, վերին Եգիպտոսի մայրաքաղաք, և հիմայ 30,000-էն աւելի բնակիչ ունի: « Ի Խուսուս, կ'ըսէ Աբուս » սահլ, Ղփտիք եկեղեցի ունին, Հայք՝ » վանք մի քաղքին մէջ և երկու եկեղեցի,

» քաղքէն դուրս այլ երկու եկեղեցի » : Այս յայտնէ թէ խուսուարի մեծութիւնն և թէ Հայոց բազմութիւնն այն տեղ, բայց պատմիչն չի յիշեր ասոնց եկեղեցեաց անունները, իսկ Ղփտեաց՝ քիչ շատ. և վկայէ որ այս Սիւլուղ գաւառին մէջ ասոնք հարիւրաւոր եկեղեցիներ ունէին :

ՇԵՆԱՐԱ. — Գեղ մ'է ի Միջին Եգիպտոս, Նեղոսի արեւմտեան եզերքում, Ֆաշն կոչուած աւանին այլ արեւմտակողմը. 2700 բնակիչ ունէր յամին 1885, Ղփտի և Պէտէվի : « Շինարա վիճակին մէջ, կ'ըսէ » Աբուսահլ, Հայոց քրիստոնէից գաղթա-
 » կան մի հաստատուած էր, որք եօթն
 » եկեղեցի ունէին, շատ բարեկարգ, քա-
 » հանաներով և միաբաններով. եկեղեցեաց
 » մէկն էր յանուն Տիրուհւոյ անարատ Կու-
 » սին Մարիամու. մէկն յանուն փառա-
 »ւորեալ Միքայէլ (հրեշտակապետի), միւս
 » երկու եկեղեցիք Ս. Մաքսիմոս (?), եր-
 » կու եկեղեցիք յանուն Գաբրիէլ հրեշ-
 » տակի, եկեղեցի մի Բաստիդար? بستيدار
 » կոչուած, եկեղեցի մ'այլ յանուն փա-
 »ռաւոր վկային Գէորգեայ » : Եօթն ըսաւ,
 ինն համբեց. հաւանօրէն յանուն Հրեշտա-
 կապետաց Գաբրիելի և Միքայելի մէկ մէկ
 եկեղեցի ըլլալու էր, որով թիւն հաւա-
 սարի. իսկ վերջընթերին անունն և իսկն
 անծանօթ է մեզ :

ՔԱԼՈՒՍԱՆԱ. — Ըստ Աբուսահլի այս տեղս Մարաղա կամ յոգնաբար Մարաղաթ վիճակին մէջ էր, որ հիմակուան ձիրճէ վիճակի պատշաճի, և կար հօն եկեղեցի մի Ղփտեաց, եկեղեցի մ'այլ Հայոց:

Աբուսահլի յիշած այսքան Հայոց վանաց և եկեղեցիներէ զատ, Մաքրիզի յիշէ մերայոց աւերակ վանք մ'ալ մօտ ի վանորայս Ս. Յովհաննու Գրեցւոյն և Ս. Անուրիոսի. որոց տեղիքն հաւանօրէն անծանօթ չեն գիտնոց:

Նոյն Մաքրիզի՝ յիշէ Ս. Միևսս անուամբ եկեղեցի մ'այլ Մսրայ ճամբուն վրայ, ընդ մէջ ջրմղին և հողակոյտից, (իբեն ժամանակին տեղագրութեամբ). մէկ կ'ըսուի՝ բայց երեք եկեղեցիք էին իրարու կպած. մէկն Յակոբկաց, միւսն Ասորւոց, երրորդն այլ Հայոց. ամէն տարի տօնախմբութիւն կ'ըլլար ասոնց մէջ, և կու ժողովէին քրիստոնեայք ի պաշտօն: Մաքրիզի ԺԵ դարուն առաջին կիսուն ատեն կու գրէր:

Աբուսահլի պատմագրոց մէջ կարելի է քանի մի հարեւանցի նկատողութիւնք կամ աւանդութիւնք այլ գտուին՝ մեր ազգին և մեր պատմութեան մերձաւորք կամ յիշեցուցիչք. ինչպէս տեղ մի գերեզմանոց յիշելով՝ կ'ըսէ, թէ Նեստորականք և Հայք այլ իրենց եկեղեցեաց մէջ թաղուին. բայց

առջի ըսածէն յայտնուի, թէ այդ տեղ յատուկ գերեզմանոց չունին: — Վերոյիշեալ Սկյուտ (Սայիտ) մեծ քաղաքին ստորագրութեան ատեն, եօթն դուռ ունի կ'ըսէ, որոց մին՝ յարեւելակողմն կոչուի Պսպալ-Արման, Հայոց Դռան:

Եգիպտոսի բերոց և արդեանց վրայ խօսեցով (Թղթ. 1), զատ յայլոց յիշէ և զըտուած « Իւղ Շողգամի, կարմիր Բողկի, Բալասանի իւղ, Ափիոն, Ապրասիս և Մեղրօղի »: Թարգմանիչն կ'ըսէ թէ Ապրամիս ارميس, յունարէնէ առնուած ἄβραμης, Նեղոսի ձուկ մի է ծանօթ, համեղ և կարմիր, և զարմանայ, թէ ի՞նչպէս Արուսահլ՝ բուսական նիւթոց և իւղոց կարգին յիշէ զայն: Ինձ այլ տարակոյս գայ, միթէ չ'ըլլայ ի մեր նախնեաց յիշեալ Ապրասիս՝ Բալասանն կամ Բալասանի նման իւղն, որ և Ապրասպիղ զրուած կայ:

Շատ տեղ Եգիպտոսի քաղաքաց և զաւառաց սկզբնաւորութիւնը պատմեցով, Արուսահլ աւանդական ազգաբանութեամբ Քամայ որդիք և Թոռունք յիշէ, յատուկ և հասարակաց անծանօթ անուամբք, զորս՝ աւելի կամ պակաս՝ գուցէ յիշեն և ուրիշ արաբացի պատմիչք. նախ քան զանոնք յիշէ և Նոյ նահապետի չորրորդ որդի մի՝ Ապու Նախտուր անուն ابو نبطر, իմաստուն

և հնարող երկնագընտի, և եղանակաց բա-
ժանման, և այլն, որ Ներբովթի ուսուցիչ
կ'ըլլայ: Թարգմանիչն ամենեւին անծա-
նօթ համարի այսպիսի անուն և անձն, որ
մեզ թուի Միխայելի Ասորոյ, Վարդանայ
և այլոց յիշած Մանիտոնն, իբր ծնեալ
յետ ջրհեղեղի, հմուտ և հնարող յիշեալ
գիտութեանց, որոյ հարազատ քոյր էր
Աստղիկ, ըստ մերոց:

Եգիպտոսի հրաշալեաց մէջ, որ ըստ
ոմանց քսան են, մէկ քանին յիշէ և Աբու-
սահլ, յորս և Շարժուն սխնն, *الاستوانة*
المتحركة մարմար քարէ, 17 կանգուն բարձր,
երկու կանգնաչափ տրամագծով, որ տար-
ւոյ մէջ օր մի կու շարժի: Ուրիշ արա-
բացի սլատմիչք յիշեն՝ ոմն այս ոմն այն
մնիրայ, որ՝ թէ մէկն դպչի՝ յաջ ու ձախ
կողմ կ'երեւայ. և մէկն այլ կ'ըսէ, թէ
այնքան զգալի չէ շարժումն աչօք տես-
նելով սեան վրայ, հապա անոր շուքին
վրայ նայելով կ'իմացուի: Այս շարժուն
Սիւնն կու յիշեցընէ մեզ Տաթեւու վանաց
Գառազան ըսուած շարժուն սիւնը. (որոյ
որպէսն և ձեւն այլ նշանակուած է ի Սի-
սական, երես 234):

Յիշեցինք որ Աբուսահլի գիրքն վերջա-
նայ քանի մի քաղաքաց անծանօթ շինողաց
յիշատակաւ. անկէ անմիջապէս առաջ, որ

է ըսել վերջընթեր տեղեկութիւնն, է սոսկ
 անկցորդ հատուած մի թամանին տեղւոյ
 վրայօք. և է այս. « թամանին تَمَنِيْن կո-
 » չուած գիւղն: Ասոր մօտերն է Քարտա
 » (Կորդուաց) լեռն, ուր որ Նոյի ասեն
 » կեցաւ տապանն, ճիւտի լեռնէն գալով.
 » այնքան բարձր է, որ իրեն հաւասար
 » լեռ չկայ երկրիս վրայ, և անկէ երկրիս
 » չորս անկիւններն կ'երեւին: Վկայ Հնգա-
 » մատեանն (Մովսիսի), թէ Աստուած, որ
 » գովեալ ըլլայ, հով մի փչեց երկրիս
 » վրայ, և ջուրերն սկսան նուազիլ, և աղ-
 » բիւրք անդնդոց և պատուհանք (սահանք)
 » երկնից դադրեցան, և ջուրք քաշուեցան
 » յետ 150 օրերու. և Նոյի նաւն կամ տա-
 » պանն՝ նստեցաւ Խօթներորդ ամսոյն 27ին
 » Քրդաց լեռանց վրայ, ի գիւղն թամանին
 » կոչուած, համեմատ առաջուց ըսուա-
 » ծին: Արուսահլ առաջուց բան ըսած չէ
 ասոր վրայօք, գուցէ գրեւն դուրս ընկած
 ըլլայ, կամ սկզբան պակսած թղթոց մէջ
 յիշուած ըլլար, ուր համարուէր Հայոց
 վրայօք գրելն: Գրեթէ համաձայն իրեն՝
 շատ դարերով յառաջ գրած է մեր ծանօթ
 Մովսէս Խորենացին, Հոսիսիմեանց ու-
 դեւորութեան պատմութեան մէջ. « Գաղտ
 » գնացեալ ընդ մէջ Կորդուաց՝ ընդ լեռոն
 » Սողոմի (կամ Սաղուի) ի Բերկրացուց

» գաւառին... վասն այսր լերին ասի յԱ-
 » սորւոց, թէ ի նուագել ջուրցն հեղեղաց
 » եկաց տապանն ի գլուխ լերինն՝ որ է Սա-
 » րարադայ. և ընդ մէջ անցեալ Սղոցա-
 » ձուկնն՝ արգելու զնաւն, և անուն քաղա-
 » քագեղջն կոչեցաւ թըմնիս կամ թըմնի
 » (կամ թեմնի). այսինքն, թէ յայսմ տեղ-
 » ւոջ ոգիւր ութ ելին ի տապանէն»։ Աւել-
 » ցընեմք մեր հին պատմչին (Խորենացւոյ)
 խորհրդածութիւնն այլ. « Բայց, այսոքիկ
 » թէ արդարեւ կամ սուտք՝ ինձ ոչ է փոյթ.
 » Բայց միայն զի հաճեցուցից (զընթերցո-
 » ղիդ) մտացդ զտարփանս, վասն այնորիկ
 » զրեմ քեզ զընաւն»։ Եւ դարձեալ աւել-
 » ցընեմք, որ ինչուան հիմայ այլ լսուի այն
 կողմերում այն աւանդութիւնն, ութ և ըստ
 ոմանց քառասուն ոգւոց ջրհեղեղէն ետեւ
 հօն դադրելը։ Յոյն հեղինակք այլ յիշեն
 այդ տեղ Սոլոփիա գաւառ, ուր և հիմայ
 այլ կայ Պիրքէ տեղ կամ գեղ մի՝ համա-
 ձայն Բերկրացւոց, որ պէտք էր գրուիլ Բեր-
 կացւոց. օրինակ մ'այլ գրէ Բագրացւոց։

Գուցէ հաճոյ ըլլայ մերայոց՝ Արուսահի
 ըսած բան մ'այլ Ս. Թովմաս առաքելոյ
 վրայ, որ Հայոց այլ քան զայլ շատ առա-
 քեալս յատուկ սիրելի և պաշտելի է, և
 որոյ վրայ քրիստոնէութեան առաջին դա-

րերէն սկսեալ ինչուան մեր օրերուն՝ շատ
 ստոյգ և անստոյգ բան գրուած է: Գրեթէ
 ամենքն միաբանին թովմայի երթալուն ի
 Հնդկաստան և շատ կռապաշտներ՝ ի Քրիս-
 տոս հաւտացընելուն. ուր և ինչուան հի-
 մայ մեծապէս պատուի նա, ի Մալապար:
 Աբուսահլ կ'ըսէ, թէ յետ քարոզութեանն
 և նահատակութեան՝ թաղեցին զնա մեծ
 եկեղեցւոյն մէջ՝ որ իր կենդանութեան
 ատեն շինուած էր, յետոյ իր անուամբ
 կոչուեցաւ: Երբ զրին մարմինը թանկագին
 և վայելչակազմ տապանի մէջ, տեսան որ
 աջն անապական մնացեր էր. այլ աւելի
 սիրեցին զնա և հաստատուեցան ի հաւատոս:
 Բայց երբ եկեղեցիէն դուրս ելան՝ յան-
 կարծ ծովուն ալիքներն խուժելով վիժելով
 եկան չորս կողմ պաշարեցին, և եկեղեցին
 անմտանելի եղաւ. սակայն ամեն տարի
 ի տօնի Սրբոյն՝ յետ քաշուէր ծովն, եկե-
 ղեցին բացուէր, և ինչուան հեռաւոր կող-
 մերէ գային բազմութիւնք հաւատացելոց.
 տապանն հանդիսապէս դնէին, և մէկ կող-
 մէն ծակէ մի դուրս հանէին թովմայի անա-
 պական աջը, և անոր մէջ դնելով զՍուրբ
 Խորհուրդն, մի առ մի գալով հաղորդուէին.
 և երբ ամենէն ետքը եկողն այլ ընդունէր
 զՍրբութիւնը, աջն ինքն իրեն կ'ամփո-
 փուէր, քահանայք այլ դարձնէին զտա-

պանն ի տեղը. երբ ամենքն ալ դուրս
 ելնէին և հեռանային ի ծովեզերքէն, ծովուն
 ջուրերն նորէն գային շրջապատէին
 զեկեղեցին, մինչեւ ի միւս տարին:

Հայք կ'ընդունին Ս. Թովմայի նահա-
 տակուիլն ի Հնդիկս, բայց մարմինը չեն
 թողուր անոնց, այլ իրենց. վասն զի Առա-
 քելոյն աշկերտներն, կ'ըսեն ըստ Յայս-
 մաւուրաց, գողցան բերին յԱսորեստան.
 ուսկից յետ շատ ժամանակի տարուեցաւ
 Հայոց Աղձնեաց գաւառին վան կոչուած
 տեղին, որ թուի Աւան. անկից այլ յետոյ
 տարին « առաջնորդութեամբ լուսափայլ
 » աստեղն, գնացեալ հասին ի գաւառն Ռըշ-
 » տունեաց, ի վերայ գեղջն որ կոչի Պար-
 » ծիս. և անդ դադարեալ եկաց աստղն՝ ի
 » բարձր և ի հայեակ տեղւոջ, և անդ եղին
 » զնշխարս Ս. Առաքելոյն ի քարեայ տա-
 » պանի. և շինեալ եկեղեցի՝ եղին ի զբանդի
 » եկեղեցւոյն. և շինեցաւ տեղին վանք
 » միաբանակեցաց. և է մինչեւ ցայսօր »:
 Երանի թէ և ի մեր մինչեւ ցայսօրս՝ այն-
 պէս ըլլար, յայտնի և արժանապէս պա-
 տուեալ:

Յետ ամենայն յիշատակաց Աբուսահլի՝
 որ մէկ կամ միւս կերպով մերազգեաց
 կրնային հետաքննական ըլլալ, և զոր մենք
 քաղելով թարգմանեցինք և ծանօթարանե-

ցինք, որովհետեւ հեղինակին բուն նպա-
 տակն էր և երեւցաւ՝ Ղփտեաց վրայ տե-
 դեկութիւն տալ, ի մէջ բերենք անոնց
 մարդաթուոյ համար զրաձն այլ, թէ և
 իրմէ չորս հինգ դար առաջուան վիճակին,
 այսինքն Արաբացւոց տիրապետելէն (յա-
 մին 640) իբր դար մի ետքը. «Եզրիպ-
 » տոսի Նուաճման գիրքն ڪتات فضائل مصر,
 » որոյ հեղինակն է Ալ-Քինտի, պատմէ,
 » թէ Ալ-Վալիտ իպն Զուվաա եկաւ յԵ-
 » զրիպտոս հարկ ժողուելու, Հիշամ իպն-
 » Արղլմէլիքի ամիրապետութեան ատեն,
 » (720-43 թու. Քրիստոսի), և ժողովըր-
 » դեան մարդահամար ընելու, և վեց ամիս
 » կեցաւ ի վերին Եզրիպտոս, երեք ամիս ի
 » Ստորինն, 10,000 գեղէ աւելի համբեց,
 » որոց ամենէն փոքրին մէջ այլ 500 արու
 » Ղփտի կար, որով բոլոր (արու) Ղփտեաց
 » թիւն էր 5,000,000»։ — Հիմայ այլ ըստ
 1877 տարւոյ եղած ազգահամարի, Եզրիպ-
 տոսի բոլոր բնակիչքն (բաց ի Նուրիոյ)
 5,500,000 համարուին. յորս քրիստոնեայ
 Ղփտիք իբր կէս միլիոն, իսկ Ֆէլլահք
 (կամ Ֆէլլահինք) որ են արաբախօս և մահ-
 մէտական Ղփտիք՝ 4,500,000. Ֆնացեալքն
 են Պետէվիք 300,000, Թուրքք 10,000,
 նոյնքան և Հայք, Հրեայք 20,000, Եթով-
 պացիք, Նուրիք, Սուտանցիք 43,000, Ասո-

րիբ 7000, Յոյնք 20,000, այլևայլ օտարականք, եւրոպացիք 90,000: Անցեալ դարուն վերջը Փոանկաց քննիչ գիտնականք 2,500,000 համարէին. հիմայ ոմանք ինչուան 7 միլիոն: Իսկ բնակութեան տեղիքն՝ 40 քաղաք, 3600 գիւղ. ըստ 1847 հաշուի ոմանց՝ 4450 էին գեօղք և քաղաք. հիմայ, բաց ի Սիւէզի պարանոցին կողմի երկիրներէն (Սիւէզ, Իսմայիլիէ, Բորդ Սաիտ) համարուին 60 վիճակք, 113 քաղաքք, 3340 գիւղք: Միջին իմն հաշուով թէ բնակարանաց թէ բնակչաց թիւն իբրեւ կէսն է Արուսահլի գրածին և Բ դարում մէջ եղածին: Հաւանօրէն մօտաւոր վերջի տարիներ աւելի ստոյգ մարդահամար եղած պիտի ըլլայ, զոր դեռ չունիմք ի ձեռին¹:

1. Յետ տպագրութեան բանիցս՝ շնորհիւ բարձրապատիւ պաշտօնէից Արքայափայլ Խէտիվէին, ընդունեցանք երկու հատոր մանրամասն աշխարհահամարի 1882 տարւոյ. յորում՝ յատուկ էգիսպոսի նշանակութիւն 6,806,381 բնակիչք, ի 13,115 քաղաքս, գիւղս, աւանս, հանդրուանս, և այլն, բնակչաց յիշեալ թիւոյ մէջ՝ միայն իբր 100,000 են հաստատ բնակարան չունողք:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Որքան և մեր նպատակն էր լուի Արուսահլի աւանդած ազգային յիշատակները հրատարակել, գրեթէ անհրաժեշտ հարկ եղաւ անոր ըսածները բացատրել կամ լրացնել, մանաւանդ իր նման և իր լեզուով գրողներով: Բաղդն այլ բերաւ այսպիսի մի. մեր (դիմացի երեսին) վերջին ծանոթութեան մէջ յիշեալ գրոց հետ, զատ յայլոց՝ կային Փռանկաց պետութեան ուսմանց պաշտօնէի յանձնարարութեամբ՝ Գահիրէ եղած հնաբանական քննողաց տեղեկութիւններ, (Mémoires publiés par les membres de la Mission Archéologique française au Caire). որոց մէջ կայ (Գ. Պրակ Գ. հատորի. 1890) ճոխ գրուած մ'այլ, Պօղոս Ռաւէս գիտնականի, Մաքրիզի արար հեղինակին՝ Գահիրէի տեղագրութեան վրայօք. (Essai sur l'Histoire et sur la Topographie du Caire, d'après Makrizi. p. Paul Ravaisse). Ծանօթ է և յիշած այլ եմք, որ այս բազմահմուտ արաբացի հեղինակն (յատուկ անուամբ Թաքիատտին) ժեղարուն առաջին կիսում կու գրէր (+1441-2). շատ գրքեր քննելով և շատ ծերերու հարցնե-

լով, Եգիպտոսի՝ և առանձինն անոր մայրաքաղաքի (Գահիրէի) վրայօք՝ այնքան ծանօթութիւն ժողոված է՝ որքան ոչ ոք, և երկար համբերութեամբ մանրամասն ստորագրած է. բնագիրն՝ որ Խիրաք (Տեղագրութիւն) կոչուի, արդէն տպագրուած է ի Պուլազ, յամի 1853. ամբողջ թարգմանութիւնն այլ սկսուած է տպագրիլ, իսկ մասամբ՝ արդէն ծանօթ էր արեւելագիտաց։ Սպասելով հրատարակման ամբողջական թարգմանութեանն, առ այժմ Ռաւեսայ գրածէն կ'ուզեմք աւելցընել, Աբուսահլի և մեր յիշած ազգային եգիպտական վզըրկաց վրայ՝ քանի մի տեղեկութիւն այլ։

Արաբացոց Եգիպտոսի նոր մայրաքաղաքն՝ Գահիրէ՝ շինուած է իբր ի վերջ ժ դարու, (970 փրկչական թուին). մէկ մասին (վաճառափողոցի) շինող կըրնայ ըսուիլ նոյն ատեն՝ ուրացեալ զօրավարն Վարդան, որոյ անուամբ յիշուէր շէնքն շատ դարեր, և դեռ լսուի այդ անունն (կամ նոյն իրեն կամ ուրիշ անձին)։ Անկէ դար մի վերջը՝ (107) իր համագգի մեծահամբաւ և զօրաւոր վզուրկն Պատր ալ-Ճամալի էմիր էլ Ճիւլիւշ՝ նորոգելով մայրաքաղաքը, իր մեծութեան և խալիֆայից զօրութեան յարմար՝ նոր և մեծ վզրկարան մի շինեց (Տար էլ-Վիզարահ) ի Պէր-

ճուան անուանեալ թաղի, որ յետոյ դեպանաց ընդունարան եղաւ, և այնպէս այլ կոչուեցաւ (Տար Էջ-գիյաֆաթ)¹: Իր մեծոգի և գոռոզ որդին և յաջորդն Շահնշահ, որ խալիֆայէն աւելի փառօք և զօրութեամբ կ'ապրէր², զոհ չեղաւ իւր հօր շինածովը. այլ արքունեաց և պետական շինուածոց հիւսիսային արեւելեան անկեան ընդարձակ կողմ մի գրաւելով, իւր 15 քառակուսի բնամզոն (քիլոմետր), շինեց հոյակապ ամենաճոխ նոր վզըրկարան ապարանք մի, որ իր արարական անուամբ կոչուեցաւ Տար Էյ-Աֆգալիյէ, և շէնքին զմբէթներուն համար՝ սովորաբար կոչուէր Տար Էյ-Քուպուպ (Գմբէթաւոր³ ապարանք), և աւելի յաճախ՝ Տար Էյ-Վեզիրսահ Էյ-Քուպրա. Շահնշահի ամենայն յաջորդ վը-

1. Իր շինածներէն Ֆաթած Է դեռ Զուէյլլա կոչուած մեծ դուռն, քաղքին հարաւ-արեւելեան կողմը:

2. Կերպով մի խալիֆայ ժամանակին երախտապարտ էր Շահնշահի. ասոր հայրն և Մոսզանդիր խալիֆայն մէկ տարուան (1094) մէջ մեռան. Էզիպտացիք փոխանակ անոր Նիզար անդրանկան՝ երկրորդ որդին (Մոսզալի պիլլան) ընտրեցին. Աֆտաքին մեծ էմիրն ուզեց պաշտպանել զՆիզար. Շահնշահ դէմ կ'աւ, յաղթեց, զերկուքն ալ բռնեց, և ապահովեց զՄոսզալի:

3. Միթէ այսպիսի վայելչութեան՝ եթէ բաղանկացն համար էր՝ որ Ատանայի մօտիկ տեղ մի Գմբէքշոր կոչուէր, մեծին Լեւոնի օրերէն ինչուան իր յաջորդաց վերջն այլ (Տ. Սիւտան, 64. 533. 541):

գուրկը՝ մինչեւ ի բարձունքն խալիֆայութեան և ի տիրապետութիւն Սալահատտին սուլդանի (1174), այս նոր վզըրկարանի մէջ բնակեցան. նոյն ինքն Սալահատտին այլ և իր առաջին չորս յաջորդը՝ մինչեւ ի շինութիւն նոր արքունեաց. և այսոր համար վզըրկատունն այլ այն ատեն (1174—228) կոչուեցաւ Տար ևս Սուրդանիյէ. յետոյ Շահնշահի շրեղ շէնքն այլ իր հօր շինածին պէս՝ Դեսպանաց բնակարան կարգեցաւ, մինչեւ ի վերջ ԺԳ դարու. անկէ վերջը այլեւայլ իշխանազունք և պաշտօնեայք գնելով այդ ընդարձակ ապարանքը՝ իրենց ճաշակին համեմատ ձեւացուցին, մասն մասն քակեցին, նոր շէնքեր կանգնեցին. բայց մինչեւ ի ԺԵ դար այլ կ'երեւէին հին շէնքին մասեր. գուցէ դեռ շոշորդ մ'այլ նշմարուի:

Հիմակուան տեղագրութեամբ՝ այդ վզըրկարանին արեւմտեան կողմն է Պապ էն-Նասր փողոցն. արեւելեան և հարաւային կողմն՝ Մապիյատա փողոցն. հիւսիսայինն՝ Ճուվվանիյէ: Շահնշահի դաստակերտն բոլոր քարաշէն էր և լաւ յղկած, այլեւայլ զստիկոններ և յարկեր բաժնուած. բազմաթիւ սրահներ և սենեակներ, պարտէզներ, բուրաստաններ, աւազաններ, և այլն, որոց ամենուն ջուր հասցընելու համար՝

120 ագուգայք յարմարած էին: Ապարա-
նից ամենէն նշանաւոր և թանկ մասն կամ
տեղին՝ էր գանձարանն, (խագինա), խա-
լիֆայից գանձատան նման, աւելի կամ
պակաս հարուստ. ուր Շահնշահ և յա-
ջորդքն՝ ոչ միայն ոսկի և արծաթ, գոհար և
ղիպակներ, այլ և պէսպէս չքնաղ արուես-
տագործ նիւթեր ամրարած էին. որոց գինն
և գումարն՝ սովորական ոճով՝ բայց իրա-
ւամբ կըրնայ ըսուիլ՝ անբաւ և անհամար.
արդէն յիշած եմք (յ'երես 42) Շահնշահի
սպանման ատեն՝ իր գանձատան մէջ գը-
տուած միլիոնաւոր ոսկին: Այս չքնաղ և
անգին նիւթոց ամենէն երեւելին կըրնամք
ըսել՝ Շուպպարը (الشَّوْطَر). այսպէս կոչուէր
այն վանդակապատը՝ որ խալիֆայից ատե-
նական դահլիճը կամ մեծ սենեակը՝ յեր-
կու բաժնէր. մեծագոյն մասն կոչուէր էյ-
ֆաահ, ուր կենար ամէն ոք՝ որ տէրու-
թեան պետին պիտի ներկայանար. իսկ սա
բազմէր միւս մասին մէջ՝ որ կոչուէր էյ-
Մաքսուրա: Պատմեն, թէ քանի որ այս
սովորութիւնս չէր եղած՝ օր մի իւմմիա-
տաց նահապետ Մուաւլիէ խալիֆայն՝ Դա-
մասկոսի մզկըթին մէջ սըրոյ հարուած մի
ընդունելով, հնարեց այս միջարգել շուպ-
պարը. որ Պաղտատի Ապպասեան աշխար-
հակալ ամիրապետաց դահլիճին պատուարն

եղաւ, և որոյ զիմաց պատկառանօք և վա-
խով կենային Ասիոյ՝ (և երբեմն Եւրոպիոյ)
ամեն պետութեանց դեսպանք և իւր յա-
տուկ տէրութեան պաշտօնեայք. և ինքն
ահարկու ամիրապետն (խալիֆայն) ներսը
ի մաքսուրայն՝ բարձր գահու վրայ բազ-
մսօժ և ծածկուած, վճռական պատգամները
կու հրամայէր։ ԺԱ. դարու կիսում մեծ
շփոթութիւն և ապստամբութիւն մ'եղաւ
ի Պաղտատ, և ամիրապետն (էլ-Քայիմ)
փախաւ. այն շփոթից ատեն ամբոխարարք
կողոպտեցին արքունեաց կահն ու գանձը,
և զրկեցին Եգիպտոսի խալիֆայից. երբ
Սալահատտին տիրեց ասոնց գահուն, Պաղ-
տատէն կողոպտուած թանկագին իրերն ալ
դարձուց անոր ամիրապետին. ասոնց թուէն
էր այդ երկզիմի բազմի վարագոյր շուպ-
պարն այլ, երկաթէ դարբնած շատ ճարտար
արուեստով վանդակն, հաւանօրէն՝ աւելի
ազնիւ մետաղով օծուած և զարդարուած։
Կամ մեծութեանն համար, կամ իրեն յար-
մար համարելով՝ Սալահատտին չշարժեց
զայս տեղէն. իսկ տեղն էր շքեղաշուք
Շահնշահի դահլիճն կամ ատեանն. ուր,
նմանելով տիրապետ խալիֆայից, իր մե-
ծութեան և իրեն զիմողներուն միջաբաժին
կանգներ էր այդ նշանաւոր շուպպաքը։ Երբ
յետ ժամանակաց՝ Գարասոնքոր էմիրն՝

Շահնշահի ապարանից գետնին վրայ շինեց իր հոյակապ շիրիմը, անոր մեծ պատուհանին վանդակ ըրաւ շուպպաքը կամ ասոր մէկ մասը. շիրիմն կանգուն կայ մինչեւ այսօր. բայց այն պատուհանն պատով հիւսուած է, և չի գիտցուիր թէ արդեօք հօն ծածկուած ֆեմայ այն խորհրդաւոր վանդակն, որ Շահնշահի ճոխութեանց զըլխաւոր մէկն եղաւ:

Իրմէ վերջը իր գանձարանին մէջ պահուեցաւ պժգալի հաւաքում մ'այլ. — Խազիկար էր—քուշու. այսինքն, գանձ (կտրած) գլխոց՝ երեւելի իշխանաւոր անձանց. որոց առաջինն եղաւ Ատիլ իպն—Սալար վզուրկն, յաջորդն Ռոտովանի: Ի կարգի պատմութեան Աբուսահլի յիշուեցաւ այս ետքինիս գործը, և մեր Պահլաւունի Վահրամին նախ զիմադրութիւնը, ապա յետ քաշուիլն. Մաքրիզի՝ որ զսա թագաւորաց թագ կոչէ, թաճ էլ Մուշուք, ասկէ առաջ և յետ Ապու Ալի Ահմէտի՝ Շահնշահի որդւոյն՝ (զոր և Գարիբապ կոչէ, ուրիշ հայ վզուրկ մի եւս յիշէ, Եանիս Նազիր—էլ ձիւյիւշ անուամբ, (1131+4 միջոց), որ զուցէ նոյնպէս Շահնշահի որդի մի էր, և նոյնպէս բռնամահ եղած է: Ասոր յաջորդին յաջորդն էր գլխատեալն Ատիլ (1153). ասոր այլ յաջորդ Ապպաս իպն Ալի՝ Գութուն, խոռ-

վութեան ժամանակ. զոր դադրեցուցեր է
զօրաւոր Հայ մի, Ապու'լ Դարստ Թալայի
կոչուած, եօթն կամ ութ տարի (1154-61)
նստեր է վզուրկ. բայց ինքն այլ սպա-
նուեր է. սակայն յաջորդեր է իր որդին
Ապու խօճայ Ռուզէիք¹. որ՝ չգիտեմ ինչ-
պէս վախճանած է: Մաքրիզի յիշէ ասոր
կամ իր հօրը շինած գետնափոր տեղ մի՝
հանդերձ փականօք՝ վզըրկանոցին մէջ: Սա
յետին հայազգի վզուրկ եղած է՝ ի կարգի
եօթանց՝ որք դար մի ժամանակի գրեթէ

1. Զսա և իր որդին՝ Զարեհ կամ Զառիկ անուանե-
լով՝ յիշած էինք ի ն. Շնորհ. և Պարագայն իւր, Թա-
լայի՝ կրօնական հաճոյ դործ մի ըրած էր Եգիպտացոց.
ասոնք դաւանութեամբ պարսկադէն իսլամ էին, այս-
ինքն չիի. որոց, ինչպէս յայտնի է, մեծ պաշտպանք
և պատուելիք են Ալի ամիրապետին նահատակ համա-
րեալ որդիքն, Հասան և Հիւսէին. ետքինիս գլուխն՝
երբ և է՝ յԱսկաղոն բերուած պահուէր. երբ խաչա-
կիւք եկան այս կողմեր, Շահնշահ գալով յայս քա-
ղաքս՝ այդ գլուխը նորէն գմբուսել տուաւ, և վրան մա-
տուռ մի շինեց. բայց Եգիպտացիք միշտ կասկածէին
թէ օր մի չանարգին զայն քրիստոնեայք: Հիմայ Թա-
լայի յորդորեց զխալիֆայն, և ճարտարութեամբ վեր-
ցընել տուաւ յԱսկաղոնէ և բերել ի Գահրէ (1153),
որ մղկիթ մ'այլ շինեց (Ճամի Սալիհ) և հօն կ'ուզէր
դնել. բայց ժողովուրդն ոտիպեց որ (Գուպէթ էտ-
Տալլամ կոչուած) հասարակաց մղկըթին մէջ դրուի.
որոյ գմբէթն այլ նորոգելով կոչեցին Մաշառ Հիւսէյի-
նի. որ իբր դար մի վերջը՝ (1242) հրդհնով բոլորովն
այրեցաւ:

երեք մասին՝ այդ գերագոյն եզրկտական
 զահր բազմեր են, բաղդով կամ քաջու-
 թեամբ, օտարաց մէջ, օտարացեալք ի հայ-
 րենի հաւատոց, բաց ի Վահրամայ. մինչ
 ի նմին ժամանակի (ԺԲ դարու) իրենց գրա-
 ւած երկրին գրեթէ սահմանակից երկրի
 (Կիլիկիա) մի մէջ, հաւատարիմ ազգակիցք
 (Ռուբինեանք) Տօրոսի քարուտ կողերը մա-
 գըլցելով՝ ոտն առ ոտն առաջ անցան, իջան
 կռուելով ու կորզելով և լեռ և դաշտ և ծով,
 և կանգնեցին իրենց տուն և տէրութիւն.
 և երկար տարիներ Սալահատինի յաջորդ
 քուրդ և մէմլուք սուլտանաց հետ զործակ-
 ցութիւն ունեցան՝ բարեկամաբար և թշնա-
 մաբար. որոց՝ վերջապէս նուազած և նը-
 ւաճուած՝ թողին իրենց ոսկիներով և ոս-
 կորներով լի և դատարկ երկիրը. բայց թէ
 հօն և թէ դուրսը՝ թողին նաեւ մշտալուր և
 հեշտալուր համբաւ մի. մինչ այդ ընդվզեալ
 վզըրկաց անուանքն՝ հազիւ նշմարուին ի
 գիրս. և թէ քրքրեն զմիտս, ոչ գրգռեն
 զսիրտս. նա և տխրախառն զարմանք մ'ազ-
 դեն, երբ միաժամանակ և իբր ի միում
 թատեր, դէմ ընդ դէմ երեւին՝ այն Միջա-
 գետաց և Կիլիկիոյ Հայ իշխանք՝ ձեռնտուք,
 և այդ վզուրկըդ՝ հակառակողը խաչա-
 կրաց։ Պատմիչք և երգիչք յետնոցս՝ հարկ
 էր որ յիշէին անոնց անունը կամ գործն

եւս։ Պատմութեան այս ամենամեծ մէկ դիպուածին ատեն (Խաչակրաց Երուսաղեմի տիրելուն), Եգիպտոսի վզուրկ էր վզըրկաց զոռոգագոյնն՝ Շահնշահ, միանգամայն և զօրապետ և ամենապետ. հարկ էր՝ որ թէ ոչ անձամբ՝ երեսփոխանով մի ելնէր անոնց դէմ. և ահա այս նոր դիւցազանց զովասանից դասապետն՝ Դասսոյ, (որոյ՝ յանկարծ մահուանէ զրկած քերդողայաղթ պսակն՝ այս տարի (1895), փառաւորապէս տրուեցաւ ի յիշատակի իր 300ամեայ յորելինն), իր դիւցազին (Կոփրետոսի) արժանաւոր դիմամարտ հաներ է զՀայն Էմիրէն. որ՝ յետ ամենայն ջանից և քաջութեանց՝ խոցելով զմեծն այն Բույլիոն (Կոփրետ, il maggior Buglione), ինքնին կանչէ, « Ահա կու գամ քու ձեռքէդ մեռնելու.

Ecco, per le tue mani a morir vegno.

Ինչ որ պատմիչ մեր (Մ. Խորեն.) փափագէր իր հին դիւցազին (Զարմայրի) համար. « Կամիմ՝ յԱքիւլլեայ, և մի՛ յայլ ումեքէ » ի քաջացն »։... Աքիւլլէս և Կոփրետ. Զարմայր և Էմիրէն. Տրոյա և Երուսաղէմ. Հոմեր և Դասսոյ! Ինչ զարմանալի զուգաւորութիւնք պատմութեան և երեւակայութեան!

Յ Ա Ն Կ

Ա Ն Ձ Ա Ն Յ Ե Ի Տ Ե Ղ Ե Ա Ց

- Աբդ ալ-Վահապ աղ-Զուրի 28
 Աբուսահլ 6-13. 26. 49-51. 63.
 Ազգ-Հասան Պախլիանի 26
 Աթֆի'ի իթֆի'ի (Թաղ) 20. 50
 Ահմադի'լի'ի խալիֆ 22
 Ամիր խալիֆ 42
 Այգեստան տ. ալ Պուսդան
 Անանիա եպոս. Եգիպտ. 18
 Անուբ ճգնաւորի վանք 54
 Ս. Անտոն և վ. 50
 Ապու Ամիր որդի Շահնշահի 42-3. 69
 Ապու'լ Ֆարահ ար-Բայիս 8
 Ապու Նախուր ո. Նոյի 55
 Ապու Պէքր եղբայր Սալահատտինի 33
 Ապպաս իպն Ամիր'լ Ֆութուհ 69
 Ատիլ իպն Սալար 69
 (ալ) Ատրա Էլեղեցի 19
 Ս. Արմենիոս 52
 Ս. Արսէն 48
 Արսինոյէ լիճ 51
 Աւազակք 42
 Աֆտալ տ. Շահնշահ

- Բաստիգար ? 53
 Բրտի վանք 35
 Գահիրէ 14. 19. 21. 37. 38. 64. *հւն.*
 Գասիմ Խալիլ բժիշկ 26
 Գասր աղ-Ջիւմրիւտ 21
 Ս. Գէորգ վանք Հայոց 51
 — *հկհկեցի* 35. 39
 — — *ի Մայտում* 51
 — — *ի Շինարա* 53
 Գրիգոր Վկայասէր 15. 17. 23. 35
 — *հօրեղբօրորդի Ն. Շնորհ.* 29. 44
 — *քհոռորդի Վկայասիրի* 17
 — Տղայ 31
 — *ալ Քայիս հպս.* 50
 Ս. Գր. *հկհղ. ի Տուրա* 37
 Դասսոյ 72
 Եանիս Նազիր էլ ճիւղիւշ 69
 Եգիպտոս 11. 14. 15. *հւն.*
 Եսայի *հպս.* 28
 Եւտիքիոս (Սայիտ) 10
 Զաւիէ վիճակ 51
 Զաւիւա. Զուվայիւա 22. 24. 31
 Զմբխտեայ պալատ 21
 Զուհրի վանք 26-28. 31. 47
 Էմիրէն 72
 Թաւայի ապուլ Ղալատ 70
 Թաճ *ատ-տաւլա տ. վահրամ*
 Թամիլայի՛ վանք 40
 Թամանին գեօղ 57
 Թաքիատտին Միլիք 30. 32
 — *տ. Մաքրիկի*
 Ս. Թէոգորոս *հկղ.* 35
 Ս. Թովմաս վ. *ի Հայս* 58-59
 Ս. Թովմաս առաք. *և հկղ. ի Մալապար* 59

- Ինանտաք թաղ 39
 Լեւոն (Մեծագործ) 31
 Խաչակի 45
 Խաչակիք 72
 (Ա) Խուսու 52
 Կիւրեղ պատրիարք Ղփտեաց 35. 39.
 Կոփրեւ 72
 Հայք յեղիպոս 11. 15. 18-22
 — Վլադիք 33-49. 64-72
 — Պաշտօնեայք 29. 48
 — Վանորայք 50
 — Գուռն Ի Սայիտ 55
 Հաւէն ամիրապետ 46
 Հասան ո. Աւայ 70
 Հատալպա Ղուզի 20
 Հարաթ ար-Ոսում թաղ 30
 Հարմանուս տ. Արմենիոս
 Հաֆիզ Խալֆ. 20-21
 — ալ Իմամ 33. 43
 Հիւսամ ամիրապետ 61
 Հիւսէին ո. Աւի 70
 Հիւսէյինիե թաղ 20
 Ղուզք. Ղօզք. 18. 22. 41
 Ղփտիք 29. 32-34. 53
 Ճերմակ վանք 47
 Ճիղե դաւառ 51
 Ճիրճէ վիճակ 54
 (Էմիր ալ) Ճիւլիւ տ. Պատր
 Ճիւլիւիե զօրախումբ 19
 Ճիւտի լերինք 57
 Մալապար 59
 Մահպուլ հոս. 11
 Մայտուն գղ. 51
 Մանիտոն ո. Նոյի 56

- (Ապու) Մանսուր 37
 Մաշատ Հիւսէին 70
 Մաշքուր (Իպն) 37
 Մապէյատա փողոց 66
 Մարաղաթ վիճ. 54
 Մարկոս պատրիարք 36
 — ալ Քանդար 10
 Մաքրիդի 13. 34. 52. 54. 63
 Մհլքիսք 22. 51
 Մհրիս լիճ 51
 Ս. Մհրկեր հկդ. 35
 Մէմլուքք 71
 Ս. Մինաս հկդ. 36. 54.
 Մուսվիէ ամիրայ. 67
 Միւրդդ խալֆ. 38
 Միքայէլ չրեշտ. հկդ. 53
 Մուղաֆֆար Մհլք 33
 Մուղանդիր խալֆ. 15. 38
 Մսր 17 ա. Գահիրէ
 Ս. Յակովբ հկդ. ի Մսր. 14. 16
 — վանք յԵրսղմ. 23. 25. 27
 Յովհաննէս Գրբեցի վ. 54
 — Ս. հկդ. 18. 24. 30-1
 Յովհաննէս պատրիարք 36
 Յովսէփ Նահապետ 51
 Ներսէս Շնորհալի 44
 — հպս. Երուսղմ. 28
 Նուբիա 38
 Նուբէտաին սուլդան 18
 Շնուտ ճգնաւոր և վանք 47
 Ս. Ոնփրիոսի վանք 41
 Ուսքուֆ (Իպն) շէյխ. 41
 Պալտին Ա. 42
 Պահումալիս 52

- Պահիր ալ-ճիզէ լիճ 42
 Պապ էն-Նասր փողոց 66
 Պատր ալ-ճամալ 15. 17. 35. 37. 64
 Ս. Պափնուտ 41
 Պուսդան (Այգեստան) թաղ 14. 28. 30
 Ռայանիէ զօրախումբ 19. 50
 Ռիստովան վալախշի 46. 69
 Ռուբէն Բ 32
 Ռուբինեանք 71
 Ռուզէէք Ապու խօճա 70
 Սալահատին 18. 31. 38. 66. 68
 Սահակ հպիսկոպոս Երսզմ. 27. 28
 Սայխո. Սիւխու վիճ. 46. 52. 55
 — Իսն էլ Պատրիկ 10
 (Բորդ) Սայխո 62
 Սայֆատտին հզր. Սալահատտ. 30
 Ս. Սարգիս վանք յԵրսզմ. 24
 Սողոմոն թզր. Նուբիոյ 38
 Վահրամ վզուրի 21. 33. 44-7. 69. 71
 — Սայխո ատ-տաւա 29
 (Աւ) Վայխո Իսն Զուվաա 61
 Վասակ հզրայր Վահրամայ 44. 46. 47
 Վարդան Հոսոմ 48. 64
 Վզրրկատուն Գահրէէ 64-65
 Տահշուր գղ. 50
 Տուրա, վանք և հկղ. 35-36
 Քալան Նասր սուլտան 34
 Քալուսանա 54
 Քայիմ ամիրզ. 68
 Քիֆդ որդի Մհատրեմի 51
 Քուսայիր վանք 37. 47
 (Իսն ալ) Քուսդալ 36
 Քուրդք 18. տ. Ղուզք
 Ֆայում 51

Ֆաշ 53

Ֆարվա (Ասու) զուկակ 48

Ֆաքի ալ-Պահա 18

Ֆաքի՛ ատ-Թուսի 31. 32

Ֆռռռռռռ 28. 48

